

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Средняя общеобразовательная школа с. Эрги-Барлык»
Барун-Хемчикского кожууна Республики Тыва

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
учебного предмета «Родной (тувинский) язык»,
5-9 классы

с.Эрги-Барлык 2023 г

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыңга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрөөн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырат; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдиң алырыңга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдыышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын)

дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программасы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНО-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдырган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медреселдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарына үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазасы:**

– 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);

– 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;

– Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)

– «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

Өөредилге программазының ниити тайылбыры

Программаны боттандыраарының **сорулгазы:** Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртеминиң утказын шиңгээдири; баш бурунгаар планнаттыңан бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртеминиң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

Салдыңган сорулгаларны шиитпирлээри-биле чорудар ажылдар:

– бодунуң тыва чонунга чоок хамаарылгалыын ханы медресеп билип чоруур, төрээн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, күрүне дылын болгаш өске-даа чоннарның дылдарын хүндүлөп чоруур; иштики сагыш-сеткили байлак, бот-медресели бедик Россия Федерациязынга болгаш төрээн Тывазынга бердинген, шынчы хамаатыны кижизидери;

– төрээн дылын кижиниң эртем болгаш өөредилгениң аңгы-аңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун; ниитилелде мораль-этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнезин медресеп билириниң база кол аргазы кылдыр билиндирери;

– аңгы-аңгы байдалдарда тыва дылга бодунуң бодалын хостуг илередип шыдаар кылдыр сайзырадыры; кижилер-биле чугаалажыксаар, харылзаа тудар арга-шинээн улам мергежидер күзелдиг болурун хевирлээри;

– тыва дылдың эртеминиң адырларының болгаш тыва литературлуг дылдың кол-кол нормаларының дугайында билиглерин делгемчидери;

– өөреникчилерниң идепкейлиг ажыглап турар болгаш потенциалдыг сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;

- аас болгаш бижимел чугаа культуразын, чугаа чорударының хевирлерин (номчууру, дыңнаары, чугаалаары, бижири) шингээдири;
- чедип алган билиглерин, чаңчыл-мергежилдерин херек кырында амыдыралга ажыглаары;
- интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы мөөрейлерге, төлевилелдерге болгаш өөредилге шинчилелдиг ажылдарны чорударынга херек арга-дуржулганы, мергежилдерни шингээттирери; өөреникчилерниң бот-идепкейлиг чоруун сайзырадыры.

Программа өөреникчилерниң харылзажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртеминиң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтут) компетенцияларын хевирлээринче угланган.

Харылзажылга (коммуникативтиг) компетенциязы дээрге-ле чугаа чорудулгазының хевирлерин, аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин ыяк шингээдип алганы; дылды ажыглаарының кол мергежил, чаңчылдарын назы-харының аайы-биле янзы-бүрү байдалдарга ажыглап билири болур. А кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, чугааның байдалынга таарыштыр чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден илерээр. Өөреникчиниң чугаалажып билириниң кайы хире хевирлеттингени ооң үежилери-биле азы улуг улус-биле чугаалажыксаар, кады чугаалажып турар кижизиниң бодалын дыңнап, ооң тус айтырыгга хамаарышкан туружун шын билип турарындан, чидиг айтырыгларга харыылап билиринден тодараттынар.

Дыл (дыл эртеминиң) талазы-биле компетенциялар (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) өөреникчи бүрүзүнүң тус-тузунда дылдың тускай демдектер системазы (чаңгыс аайлап тургустунган дыл демдектериниң чүнү илередип турарын, оларның аразында харылзаалыын) болгаш ниитилел болуушкуну болуп, сайзырап, янзы-бүрү хүлээлгелерни күүседип чоруурун ыяк билип; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээткенинден; сөс курлавырын байытканындан, чугаазының

грамматиктиг тургузуун экижиткенинден; дылдың кол кезектерин болгаш өзек билиглерин, дыл болуушкуннарын сайгарып; лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлге, ёзу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылды тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медресеп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзаланып турар талаларын, тыва чугааның аянын, өске чоннар-биле харылзашпышаан, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерин билип алыры. Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрниң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртеминиң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **нш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртеминиң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүктө кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы-биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

Программада материалды чүгле билиг кылдыр эвес, а ону амыдыралга чогумчалыг ажыглаарын билиндирери-биле *харылзажыр ажыл-чорудулгалыг (коммуникативно-деятельностный) органы* ажыглаары көрдүнгөн. Курста харылзажылганың мергежилдерин сайзырадырынче болгаш өөредилгениң эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түннелдеринче кичээнгейни күштелдирген. Ол дээрге тыва дылда чедип алганы билиглерни, арга-мергежилдерни амыдыралдың кандыг-даа айтырыгларын шиитпирлээрде ажыглап болур чугула байдалдарның тургустунганы болур. Төрөөн тыва дылын өөредип тура, чугаага ажыглаар дыл аргаларын шилиир, чүвени шын угаап бодаар, бодалын чиге илередир арга-шинээн сорулгалыг сайзырадыры чугула. Өөреникчилерниң чугаа чорудулгазының улам ыңай сайзыралы тыва дылдың чурумчуткан тургузуунуң дугайында, чугааны байдалга дүүштүр ажыглаар дылдың онзагайларының дугайында билиглеринге үндезилеттинген. «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминде өөредиглер дыл болуушкуннарын сайгарып көөр арга-мергежилдерни сайзырадыр, ук арга-мергежилдерни бөлүктээр, чугаа культуразын сайзырадып кижизидер, номчулганың янзы-бүрү хевирлерин база медээ дилээр янзы-бүрү аргаларны ажыглаар, сөзүглелдерни эде тургузар, литературлуг дылдың нормаларын сагыыр дээн ышкаш өске-даа чаңчылдарны хевирлээринче угландырган.

Эртемниң өөредилге планында туружу

Өөредилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемин өөредиринге 5-9 класстарга 340 шак (чылда класс бүрүзүнге 68 шак) көрдүнгөн.

Өөредилге планында өөредилге харылзааларының киржикчилериниң шилип алыр кезээнде көрдүнгөн шактарның дузазы-биле өөредилге чери боду ук эртемге шактарны көвүдөдип алыр эргелиг.

2. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНӨЛДӨР

«Төрээн (тыва) дыл» эртемин шиңгээткениниң түңнөлдери үш кол бөлүк кылдыр демдеглеттинген: бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (метапредметтиг) болгаш эртем талазы-биле (предметтиг) түңнөлдөр.

Бот-тускайлаң түңнөлдөргө уругларның бот-башкартынып (боттук туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнөлээри), чүгө өөренип турарының утказын (өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш сонуургалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңгө хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнөлээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

– россияжи хамааты демнежилге деп билигниң утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрээн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харысалгалыг болурун угаап билири;

– бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурлуг өнчүзүнүң үндөзүннөрүн билири;

– төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонургалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонургалының болгаш билииниң деңнелиниң аайы-биле келир үеде мергежилин медезелдиг шилип алырынга белең болуру;

– кижиниң болгаш ниитилелдиң амыдыралынга өг-бүлениң ужурдузазын меделеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;

– назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажил-херөөнгө болгаш хөй-ниити ажилынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажилдарны чорударынга киржири;

– тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөредилгеге болгаш күш-ажылга харыысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин сиңгээдири;

– Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-меделерин сайзырадыры, чараш чүүлдү сиңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

– экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажил-агыйны билири, бойдушту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түннелдерже өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шиңгээдип алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкаар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажылдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажылдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шиңгээдириниң* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деннээр, түннээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бнги талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түннелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түннелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндезилээн ажыл-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажылдарны тургузуп билир;
- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандылары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;

- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;
- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр;
- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүндө улам эки чедишкинниг болурунуң аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдиң негелделерин хостуг ажыглаар;

– ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;

– бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;

– сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;

– бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттынган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдынган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;

– бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскерттип билир;

– бот-хайгаарал, бот-үнелелдиң, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың медерелдиг шиллгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң

бнги талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чүвелерни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түннээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;

– чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;

– сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;

– сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;

– сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;

– сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;

– сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;

– сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түннээр;

– бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;

– чугула херек сөстөрни тодарадыр;

– электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

– өөредиглиг болгаш угаан шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

– словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонуургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар

бнгн талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;

– бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;

– дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;

– бөлүкке өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

– бөлүктүң мурнунга салдынган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;

– бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;

– чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;

– чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;

– өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы организастан билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;
- маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;
- харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередир, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын медеделдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тннелдерже тыва дылдың кол үндезин билиглери, ук эртемге чаа билиг чедип алырының болгаш ону ажыглаарының дуржулгазы кирип турар.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын болгаш оларны холуй) чугааның аңгы-аңгы байдалдарында ажыглаар; диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин (айтырар-харыылаар, сонуургалын оттуруп чугаалажыр, бодал солчур) эш-өөрү, танывазы кижилер база өске аймак сөөк улус-биле амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде ажыглаар;
- чугаа үезинде тыва болгаш ниити чугаа культуразының негелделерин сагыыр;
- монолог болгаш диалогтуң чижектеринге чугааның сорулга болгаш байдалынга дүүштүр ажыглаттынып турарынга үнелелди бээр;
- төрөөн дылынга бодалын, сагыш-сеткилин хостуг илередири-биле чугаага грамматиктиг хевирлерни шын ажыглаар;
- чугааның чедимчелиг азы чедимче чок болганын медедеп билир болгаш ону тайылбырлаары;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылыр;

– кылган төлевилел азы реферадын улус мурнунга таныштырар, чидиг айтырыгларны шиттирлежиринге киржир, бодунуң туружун бадыткаар;

– бодунуң улус-биле чугаалажып шыдавайн баарының кол чылдагааннарын билир болгаш оларны тайылбырлаар.

Чугаа чорудулгазы

Дыңнаары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар (дыңнааны сөзүглелдин азы дыңнаан чүүлүнүң кол утказын билир, херек медээни ылгаар);

– дыңнааны сөзүглелдин утказын кыскалады азы долузу-биле чугаалап дамчыдар;

– дыңнааны эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал сөзүглелдериниң темазын, ында кол бодалды тайылбырлап шыдаар, ында кол болгаш немелде медээни ылгаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– аас чугааны сайгарып, тайылбырлап билир.

Номчууру

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– схемада айыткан медээни харылзаалыг сөзүглел кылдыр дамчыдар;

– өөредиглиг болгаш тайылбырлыг номнар база радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүлдү үндезин кылдыр алган материалдар, Интернет четкизиниң курлавырлары-биле ажылдаар аргаларны ажыглаар;

– кайы-бир темага хамаарышкан материалды чыыр болгаш чаңгыс аайлаар, тып алганы медээни (сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар ажылынга дүүштүр) сайгарар болгаш ону тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– сөзүглелде тодаргай болгаш элдээрткен медээниң кандыг стильге болгаш жанрга хамааржырын билир, сайгарар, үнелээр;

– янзы-бүрү үндезин-барымдаалардан (эртем-өөредиглиг болгаш официалдыг албан-херек сөзүглелдери, радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүл, электроннуг шыгжамырларны үндезин кылдыр алган медээлер) херек материалды аңгылап тывар;

– бодунуң моон ыңай сайзыралынга номчулганың болгаш төрөөн чогаалды өөренириниң ужур-дузазын медегер билир; бодун база долгандыр турар делегейниң дугайында билеп алыр дээш, үргүлчү бир-ле чүвени номчуксаар;

Чугаалаары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– аңгы-аңгы социал амыдырал, культура, мөзү-бүдүш, дыл дугайында темаларынга дыңнадыг азы улуг эвес илеткелди кылып, бир болуушкун азы төөгүнү чугаалаар, дискуссияга киржир;

– чугаа үезинде херек кырында амгы тыва литературлуг дылдың шын адалга болгаш лексиктиг, грамматиктиг нормаларын сагыыр;

– лексика болгаш фразеологияны стиль талазы-биле шын ажыглаар; чугаа этикедин билир болгаш ону сагыыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– аас-биле аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга монолог азы диалогту тургузар;

Бижири

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чаа азы херек медээлерни дамчыдары-биле аңгы-аңгы темаларга бижимел монологтарны тургузар;

– дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (долузу-биле, кызырып, херек чүүлүн ушта бижип) эдертиг, тезис, план хевирлеринге шын дамчыдар;

– бижимел чугаага амгы тыва литературлуг дылдың лексиктиг, грамматиктиг, орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларын херек кырында сагыыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– *аңгы-аңгы темаларга рефераттарны, дыңнадыгларны бижиир;*

– *үнелелдерни, аннотацияларны, чугаалаар чүвезиниң тезистерин, конспектилерни тургузар.*

Чугаа культуразы

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– аас болгаш бижимел чугаага тыва литературлуг дылдың шын адалга, лексика, грамматика, стилистика талазы-биле, орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыыр;

– тыва литературлуг дылдың нормаларының дугайында медээни алыры-биле тыва дылдың словарьларын (тайылбыр, фразеологтуг, орфографтыг, тыва-орус, орус-тыва очулга дээш о.ө.) ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– *дылдың нормаларын эки билир болгаш ону хажытпас, бүгү кижини төрөлгөтөнниң дылда илереттинип турар эң-не үнелиг, ыдыктыг чүүлдерин билир.*

Сөзүглел

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– боду аңгы-аңгы хевирлерге, стильдерге, жанрларга харылзаалыг сөзүглелдин негелделеринге дүүштүр сөзүглелди тургузар болгаш эдилгелерни кылып шыдаар;

– аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдериниң (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) утказын шын билип алып, дамчыдар болгаш тайылбырлаар;

– тема, сорулга, кол бодал, чугула болгаш чугула эвес медээ, чугааның хевирлериниң (*тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын*) кайызынга хамаарышканының, дылдың ажыглалының аайы-биле кайы хевирде (*аас чугаа, чечен чогаал дылы, албан-херек, эртем, публицистика стильдери*) ажыглаттынганының талазы-биле сөзүглелди сайгарар;

Доозукчунуң өөренип алып аргалыг кылдыныглары:

– *аас болгаш бижимел хевирлерге өөредилге-эртем сөзүглелдерин тургузар, оларның онзагайынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаар;*

– *сөзүглелдин темазын, кол бодалын, ында көдүргөн айтырыгларны тодарадып база эстетиктиг талаларын – чарааш чүүлдерни эскерип сайгарар.*

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алып:

– сөзүглелдин стильдерин (чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал) ылгаар;

– чугаалажылганың негелделеринге (*сөстөрни, домактарны чугаага дүүштүр ажыглаары, шын, тода, бүзүрелдиг чугаалаары, чугаа культуразын сагыры дээш о.ө.*) болгаш ажыглаан лексиканың чугааның шынныынга дүгжүп турарының талазы-биле өске улустуң болгаш бодунуң чугаалаан чүүлүн үнелээр;

– чугаа частырыгларын эдер, сөзүглелди хоюглап эде тургузар;

– өөредиглиг болгаш эртем темазынга улуг эвес дыңнадыгны азы илеткелди чаңгыс классчыларының мурнунга чугаалаар;

– амгы тыва литературлуг дылдың нормаларын болгаш чугаа этикедин сагып, аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның (илеткел,

дискуссия, репортаж, интервью, статья, рецензия дээш о.ө.) сөзүглелдерин тургузар болгаш эде бижиир;

Доозукчунуң өөренип алып аргалыг кылдыныглары:

– чугаа, эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стилиниң сөзүглелдерин оларның лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг аргаларны ажыглаар онзагайларының талазы-биле аңгылаар болгаш сайгарар;

– үежилериниң мурнунга хуралдың шиитпирин азы агитациялаан, хөглеткен, бадыткаан уткалыг чүвени дамчыдып чугаалаар;

– тыва дылды хүн бүрүде харылзажылгага болгаш кандыг-даа чүүлдүң чараиш эстетиктиг талалырын эскерип көргүзеринге ажыглаар.

Дыл болгаш культура

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алып:

– тыва чоннуң төөгүзү болгаш культуразының дугайында сөзүглелдерден тыва национал культура дугайында медээни дамчыдып турар сөстүң утказын дылдың кезиктеринден (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжыышкыны, быжыг сөс каттыжыышкыны, домактан) тодарадыр;

– хүн бүрүде тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин амыдыралга ажыглаар;

– шаг төөгүден тургустунуп келген болгаш салгалдан салгалче дамчып чоруур тыва чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил ыдыктарын (үнелиг чүүлдерин) көргүзүп чоруур тыва чечен чогаалдарны тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алып аргалыг кылдыныглары:

– тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле сырый харылзаалыын тайылбырлаар;

– тыва чоннуң литературлуг өнчүзүн өөренип, сайгарып тура, ооң дылының уран-чеченин, тыва улустуң аажы-чаңы, амыдыралының эстетиктиг чараиш талалырын көргүзүп шыдаарын медегер билир.

Дыл дугайында ниити билиглер

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алып:

- тыва дылдың кол хүлээлгелерин тайылбырлаар;
- тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың кайы дыл бөлүүнге хамааржырын тодарадыр;

– амгы литературлуг тыва дылды диалектилер, кара чугаа, дылдың мергежил аайы-биле янзыларындан, жаргоннардан ылгаар болгаш оларның ылгалдарын тайылбырлаар;

- дылдың кол чурумалдыг аргаларының ажыглалын, сөзүглелге ужурудузанын үнелеп билир;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *түрк дылдар болгаш тыва дыл талазы-биле эртемденнерниң тыва дылдың сайзыралынга кириген үлүг-хуузун тайылбырлаар.*

Дыл дугайында эртемниң кезектери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- дылдың кезиктерин (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжыышкыны, быжыг сөс каттыжыышкыны, бөдүүн домак, нарын домак) ылгаар болгаш тайылбырлаар;

- идепкейлиг (хүн бүрүде чугаада ажыглап турар) болгаш потенциалдыг (бодунуң билбези, ынчалза-даа утказын даап бодап билип турары сөстөр) сөс курлавырын ажыглаар;

- тыва дылдың чугаа үннерин демдектериниң аайы-биле бөлүктөп аңгылаар; а сөстөрни үн тургузуунуң аайы-биле сайгарар;

- алфавитти словарьлардан медээ дилеп-тыварынга ажыглаар;

- сөстүң (фонетиктиг, морфемниг, сөстүң чогаадылгазын, лексиктиг, морфологтуг), сөс каттыжыышкыны болгаш домактың синтаксистиг, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле сайгарылгазын кылыр;

- морфемеларны таныыр; сөстү утка, грамматика болгаш ооң тургустунганының аайы-биле кезиктерге чарып сайгарар; сөстүң лексиктиг утказын ооң тургузуунга даянып тодаргайлаар;

- домакта логиктиг ударениени – чугула, кичээнгей салган сөстү ылгап, ону күштүг аян-биле адап турарын хайгаараар;
- сөстү болгаш ооң хевирлериниң (сылдыс – сылдыстыг, сылдыска) утказын ылгаар;
- сөстүң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
- синтаксистиң кол кезиктерин (сөс каттыжышкыны, домак, сөзүглел) танып билир;
- сөс каттыжышкынының (хостуг, быжыг) болгаш домактың аңгы-аңгы хевирлерин (медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы) сайгарар, оларның холбааларын айтыр;
- домактың чугула болгаш ийиги черге кезигүннерин таныыр, оларны тодарадыр;
- бөдүүн болгаш нарын, нарынчылтынган домактарны танып билир;
- домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- сөстөрни шын бижиирде фонетиктиг, морфемниг болгаш сөс чогаадыр, морфологтуг сайгарылгаларга даяныр;
- домакта бижик демдектериниң чүге салдынганын тайылбырлап билир;
- тыва дылдың словарьларын ажыглаар;
- херек кырында өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *төрээн тыва дылының дугайында эртемге үндезилээн билиглерин чаңгыс аайлаар; ооң кезектериниң болгаш кезиктериниң харылзаалыын медегереп билир;*
- *бодунуң оон ыңай ажыл-чорудулгазынга дыл эртеминиң кол баазалыг билиглерин, кезиктерин болгаш тыва дылдың (чугаа кезектериниң) граматиктиг хевирлерин ажыглаар;*

- кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлерин (залог, вид) таныыр;
- бижимел чугаага нарын синтаксистиг конструкцияларны ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай тгннелдер

5 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын;
- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр;
- үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектериниң дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаар, сөстүн транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүн үн, үжүүн тодарадып сайгарар;

– ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзөр;

– бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганың нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

– алфавиттиң ужур-дузазын чугаалаар;

– тыва бижиктиң төөгүзүн тайылбырлаар;

– латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндөзилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;

– ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

– морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болурун тодарадыр;

– сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);

– кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;

– сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;

– сөстүң дазылында дүлөй ажык эвес үннүң ыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;

– сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;

– аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургузар;

– өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүң сан, арын, үе) тодарадыр;

– хевир өскертир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң) тодарадыр болгаш ылгаар;

– *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;

– сөстүң дөзүн шыяр;

– сөстүң дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

– лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;

– кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередирирге сөстүң ужурдузазын билир;

– чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;

– синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;

– кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;

– чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;

Морфология. Чүве ады. Демдек ады

– морфологияның кол билиглерин тодарадыр;

– грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле тускай чугаа кезектерин таныыр (чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү);

– дузалал чугаа кезектерин таныыр;

– чүве адының грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (сан, падеж, хамаарылга хевири) аайы-биле; демдек адының утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (шынарның демдек адының чадалары) аайы-биле тодардыр;

- тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, хуу болгаш ниити чүве аттарын тодардыр;
- чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар;
- чүве адын саннарга, падежтерге, арыннарга өскерттир;
- чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыын тайылбырлаар;
- домакка чүве адының доора падежтериниң кожумактарын шын ажыглаар;
- адаарының падежинде чүве адын адалга кылдыр ажыглаар, домакка кол сөс болурун билдир;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын (дефистеп, тудуштур, аңгы кылдыр бижиир) чүве аттарын ылгаар;
- чүве адындан демдек адын тургузар;
- укталган, укталбаан демдек аттарын; шынарның, хамаарылганың демдек аттарын тодарадыр болгаш чугаага ажыглаар;
- шынарның демдек адының чадаларын (өйүндө, кошкадыр, күштелдирер), оларның уткаларын тодарадыр;
- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактар болгаш оларның фонетиктиг вариантылары-биле демдек аттарын тургузар;
- сан адын морфологтуг демдектериниң аайы-биле тодарадыр;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттарын; утказының аайы-биле түң болгаш дугаар сан аттарын; чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттарын ылгаар, шын адаар болгаш бижиир;
- тыва дылда хемчег илередир сөстөрни шын ажыглаар;
- сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга ужур-дузазын тайылбырлаар, сан адының киржилгези-биле нарын сөстөр болгаш фразеологизмнерни тургузар;

- чүве ады, демдек ады, сан адының синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:
- *сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин херек кырында ажыглаар;*
- *фонетика болгаш шын адалга талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин чугаага херек кырында ажыглаар;*
- *морфология талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин шын бижилгеге ажыглаар;*
- *аттыг чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелерин башкының дузазы-биле тодарадыр.*

6 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- төрел дылдар дугайында тайылбырлаар;
- дириг болгаш өлүг дылдарның ылгалын тайылбырлаар;
- түрк дылдарны санап адаар;

Чугаа чорудулгазы болгаш ооң хевирлери

- кол болгаш элдээрткен медээни билип ап шыдаар;
- чүгүртү азы улуг-каралап, таныжып база шинчилеп-сайгарып номчуур;
- номчааны чечен чогаал сөзүглелин сактып бижиир;
- аас болгаш бижимел монологтарны, чугааның сорулга болгаш болуп турар байдалының (чериниң) аайы-биле аңгы-аңгы темаларга диалогтарны тургузар;

Лексикология болгаш фразеология

– тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар – үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннар).

– ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;

– кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;

– литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;

– хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзөр;

– орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) чижектерин айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;

– фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;

– үлегерлеп алыышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүниң, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы

– кылыг сөзүнүң наклонениелериниң кожумактарын, болуушкун наклонениезиниң үе (эрткен үелер – шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг; амгы үелер – тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе болгаш болгалак келир үе), кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң, наречиениң кожумактарын таныыр;

Морфология. Кылыг сөзг. Наречие. Ат орну

– грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле кылыг сөзү, наречие, ат орнун өске чугаа кезектериниң аразындан ылгап таныыр;

- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг демдектерин болгаш синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн, кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлерин тодарадыр;
- кылыг сөзүнүң эге хевирин тодарадыр;
- нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн тургузар, оларның канчаар тургустунганын тайылбырлаар;
- чогаадылга кожумактары-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
- наречиени өске чугаа кезектеринден тургузар;
- кылыг сөзүнүң наклонениезин тодарадыр, ооң хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар;
- болуушкун наклонениезиниң үелерин тодарадыр: эрткен үе (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үе (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе)
- наречиениң бөлүктөрүн тодарадыр: үениң, туруштуң, сорулганың, ылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң.
- наречиелерни тургузар, оларны шын бижиир;
- ат орнунуң бөлүктөрүн тодарадыр: арынның, айтырыгының, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары;
- ат оруннарын өскерттир (сан, падеж, арын);
- тодаргай эвес ат оруннарын шын бижиир;
- *силер, болар* деп ат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүр ажыглаар;
- кылыг сөстөрүн, наречиелерни, ат оруннарын аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаар.
- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Синтаксис

- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр;
- домакта логиктиг ударениени тодарадыр;
- сөзүглелден бөдүүн домакты тывар; делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны чижектерге көргүзөр;
- чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын болгаш алгы домаан тодарадыр;
- бөдүүн домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыр; домак кежигүннериниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр;

Чугаа культуразы

- тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагыыр.

7 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- бодунуң чугаазын чогаадыглар таварыштыр сайзырадыр: бодунуң сактыышкыннарын чогаадыг-тоожуушкунга, чурук-биле ажылга (кайы-бир черниң, кижиниң (портрет), болуушкуннуң чурумалы) азы кандыг-бир бердинген темага хамаарышкан чогаадыг-угаап бодаашкынга илередир;
- харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында (албан ёзулуг азы хостуг) чугаа нормаларын сагыыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин темазын болгаш кол бодалын тодарадыр;
- сөзүглелдин делгеренгей болгаш кыска планын тургузар;
- кандыг-бир тодаргай темага материалды чыыр болгаш ону чаңгыс аайлап тургузар;

Морфология

- кылыг сөзүнүң тускай хевирлери – причастие болгаш деепричастиени тодарадыр;
- причастиең болгаш деепричастиениң грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ужур-дузазын тайылбырлаар;
- причастиең үезин (эрткен, келир, болгалак) тодарадыр;
- тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер;
- сөзүглелден причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни тодарадып тывар;
- причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерниң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- өттүнүг сөстөрни тодарадып тывар, оларның утказын тайылбырлаар;
- өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыыт-дааш, үн өттүнер сөстөр, хевир-дүрзү өттүнер сөстөр, миннишкин илередир сөстөр;
- өттүнүг сөстөрни тургузар; өттүнүг сөстөрниң дузазы-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
- өттүнүг сөстүң составтыг кылыг сөзү тургузарыңга ужур-дузазын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- эдеринчи болгаш дузалал атты ылгаар;
- эдеринчилерниң грамматиктиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- *дег, ышкаш* деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңнелгелиг бөлүглелдерни тургузар;
- *биле* деп сөстүң эдеринчи азы эвилел болуп чоруурун ылгаар;
- эвилелдерни таныыр;
- чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни, чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле бөлүктөрүн (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар) ылгаар;

- чоок уткалыг эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- артынчыларны танып тывар, чугаага ажыглаар;
- артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының.
- чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- причастие, деепричастие, өтгүнүг сөс, эдеринчи, артынчы, эвилелдиң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
- аян сөстөрүн танып тывар;
- кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилиниң өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрүн аңгылаар;
- аян сөстери бар домакка логиктиг ударениени тодарадыр;
- аян сөстери бар домакка бижик демдектерин шын салыр;

Синтаксис

- сөс каттыжышкынының холбажыр аргазын тодарадыр: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга;
- сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарны ылгаар;
- домактың чугула кежигүңнерин танып тывар;
- сөглекчиниң хевирлерин ылгаар болгаш адаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг;
- сөглекчиниң составында модальдыг сөстөрнү танып тывар;
- домактың ийиги черге кежигүңнерин танып тывар: дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес бөдүүн домактарны ылгаар;

- чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлерин ылгаар: тодаргай арынныг домак, тодаргай эвес арынныг домак, арын чок, ат домаа;
- чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның тургузар;
- долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар;
- домак сөстөрни чугаага ажыглаар;
- нарынчыттынган болгаш нарынчыттынмаан домактарны тодарадыр;
- нарынчыттынган домактарны ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүннерни, тускайлаан кежигүннерни; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдерни; адалгалар, киирилде сөстөр, киирилде домактарны танып тывар болгаш ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер;
- чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстөрүн тывар;
- чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тодарадыр;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны тывар;
- киирилде сөстөр, киирилде домактарны ылгаар;
- нарынчыттынган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр;
- домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

8

класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- улустуң аас чогаалын, чечен чогаалының дылын ылгаар; тыва улустуң аас чогаалын, чечен чогаалын, төөгүзүн, культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билер;

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

- өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны тодарадыр: дорт болгаш доора чугаа; авторнуң сөстери;
- дорт болгаш доора чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин сагыыр;
- сөзүглелде өске кижиниң чугаазын танып тывар;
- цитаталарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

Синтаксис

- нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргаларны ылгаар: кожумактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстер, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны;
- сөс каттыжыышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны (деннежилге, чагыржылга) тодарадыр;
- нарын домакты танып тывар;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны ылгаар;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарның каттыжар аргаларын тодарадыр;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны тургузар;
- чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар;
- чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын тодарадыр;
- чагырышкан нарын домактың болгаш нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- нарын синтаксистиг конструкцияны танып тывар;
- нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзааларны аңгылаар;

Пунктуация

- нарынчыттынган, нарын, дорт чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаар;
- тире болгаш дефистиң ажыглалын ылгаар.

9

класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- тыва дылдың ужур-дузазын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;
- петроглифтер, иероглифтер, түрктөргө орхон-енисей бижиктерин болгаш руниктиг бижикти, төвүт болгаш эрги моол бижиктерни ылгап билир;
- чоннуң амыдыралын, үндезин культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөргө сөзүглелде кирген утказын барымдаалап, словарьлар дузазы-биле тодарадыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларының (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) аайы-биле сайгарар;
- сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);
- план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;
- хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дес-дараалашкак, харылзаалыг, темага дүгжүп турар кылдыр тургузар;
- бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунуң тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга хамаарышкан негелделер ёзугаар тургузар болгаш хоюглаар;
- сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

- чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринин сөзүглелдеринин онзагайларын ылгаар;

– чугаа стилиниң хевирлериниң (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээри-биле дискуссияга киржири, чугаалаары, амы-хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;

– сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;

– аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдириишкин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири, интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;

– бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында хажыттынган чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга чүве чугаалаар.

3. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭДИП АЛГАНЫН ҮНЭЛЭЭРИНГЕ НӨГӨЛДЕЛЕР

Программаның сорулгаларын боттандырынга өөредилгениң түңнелдерин үнелээр 1) чурумчуттунган ажыл-чорудулгалыг (системно-деятельностный), 2) деңнелдиг азы чадаланчак, 3) каттышкан (комплексилиг) аргаларның ажыглалы идигни бээр.

«Төрээн (тыва) дыл» эртеминде өөредилгениң түңнелдерин хынаарыга *чурумчуттунган ажыл-чорудулгалыг арга* өөреникчи кижиниң өөредилгениң угаап шиңгээдир болгаш практиктиг кылып чорудар ажылдарын шиитпирлеп шыдаар салым-чаяанныын хынап көргенинден илереп кээр. Ук арга боду кылып өөренир кылдыр тургускан өөредилгениң планнаттынган түңнелдериниң утказы болгаш үнелел-барымдаалары-биле хандыртынар.

Деңнелдиг (чадаланчак) арга өөреникчилер-биле тускайлаң ажылды чорударының үндезини болур, ук арга өөреникчилерниң планнаттынган

түңнелдерни чедип ап турарының деңнелдерин (үндезин (баазалыг) деңнел, оон бедик азы куду деңнел) тодарадып демдеглээни-биле боттаныр. Өөреникчинин үндезин (баазалыг) деңнелде четкенин класста шупту уругларга кылдыртыры-биле чаңгыс аайлап тургускан онаалгаларны күүседип шыдапканындан билип алыр. Үндезин деңнелде материалды шингээдип алган өөреникчи улаштыр өөренип шыдаарын көргүскени болур.

Өөрөдилгенин түңнелдерин үнелеп хынаар *каттышкан (комплексилг) арга* дараазында оруктар-биле боттаныр:

– «Тыва дыл» эртеминин, бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (башкарылгалыг, харылзажылганың болгаш угаап шингээдир бүгү талалыг кылдыныглар) түңнелдерни хынап үнелээр;

– өөреникчинин хууда өөрөдилге талазы-биле чидишкиннеринин өзүлдезин хайгаараар болгаш түңнел хыналданы чорудары эге, хүн бүрүде, тема аайы-биле, шилчилгелиг (дылдың бир кезээнден өске кезээнче, улдундан улдунче) хыналдаларны ажыглаар;

– шынарлыг өөрөдилгени чорудуп башкарары-биле өөреникчилернин алган билиглерин тайылбырлаарыңа контекстиг (өөреникчинин онзагай талалары, өөренир байдалының тургустунганы дээш о.ө.) медээни ажыглаар;

– хыналданың янзы-бүрү аргаларын болгаш хевирлерин (аас болгаш бижимел ажылдар, өөрөдилгиг төлевилелдер, практиктиг ажылдар, бот-үнелел, хайгаарал дээш о.ө.) ажыглаар, олар бот-боттарыңа немелде хыналда кылдыр ажыглаттынар.

Хыналданың кол барымдаазы дээрге-ле тыва дылда өөрөдилге материал-биле холбаалыг чаңгыс аайлаан өөрөдилге кылдыныгларын шингээдип алыры болур.

Чаңгыс аайлаан (системниг) хыналдада *иштики* болгаш *даштыкы хыналданың* чуруму кирип турар.

Иштики хыналдаже эге хыналда, хүн бүрүде чорудуп турар болгаш кайы-бир темага хамаарышкан хыналда, портфолио, өөрөдилге черинин

иштинде үргүлчү хайгааралда турар хыналда (мониторинг), шилчилгелиг болгаш түңнел хыналда (аттестация) кирип турар.

Эге хыналда өөредилгениң кайы-бир чадазында өөреникчилерниң өөрениринге кайы хире беленин хынаар чурум. Ону 5 класска өөредилге чериниң удуртулгазы чорудар, ук хыналда өөредилге түңнелдериниң бедип азы бадып турарын деңнээр үндезин көргүзүү болур. Хыналданың угланган чүүлү дээрге өөреникчилерниң өөредилгеге сонuurгалы, өөредилге ажыл-чорудулгазының кайы хире хевирлеттингени, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын кайы хире шиңгээткени болур. Тыва дылда эге хыналданы эртемниң кайы-бир кезээн билирин хынаары-биле эрттирип болур. Эге хыналданың түңнели башкының ажылчын программазын эде тургузарынга үндезин болур.

Хун бүрүде чорудар хыналда дээрге өөреникчиниң өөредилге программазын шиңгээдип ап турарының өзүлдезин хынаар чурум. Ону өөреникчиниң кызымаккай чоруун деткири болгаш уругларның өөредилгезинде тургустунган бергелерни тывары-биле чорудар. Ук хыналданың объектизи (угланган чүүлү) «Төрээн (тыва) дыл» эртеминде тема аайы-биле планнаттынган түңнелдер болур. Аңаа аас болгаш бижимел айтырыглар, практиктиг ажылдар, бот тускайлаң болгаш бөлүктеп кылыр ажылдарның хевирлери, бот-үнелел, бот-боттарының ажылын үнелээри, уругларның өзүлдезин үнелээр тускай бижик-саазыннар дээш оон-даа өске чүүлдер ажыглаттынар.

Темага хамаарышкан хыналда дээрге тема бүрүзүнге планнаттынган түңнелдерни чедип алганын хынаар чурум. Ук хыналданы кайы-бир теманы өөренип турар үеде-даа, ону өөренигениниң соонда-даа чорудар. Оң түңнелдери өөреникчилер-биле аңгы ажылдаарының планын тургузарынга үндезин болур.

Портфолио дээрге өөреникчиниң өөредилгезин, чогаадыкчы идепкейин, сонuurгалдарының угланыышкынын, оң делгемин,

чедишкннериниң эң дээдизин көргүскен өзүлдени үнелээр чурум. Ынаар уругларныҥ кылган ажилдары, оларныҥ үнелелин, шаңнаткан дипломнар, сертификаттар болгаш өске-даа бадыткалдыг бижиктер кирип турар. Өөреникчиниң ажилдарыныҥ шилилгези класс башкызы болгаш өөреникчиниң бодунуң база ада-иезиниң киржилгези-биле чоруттунар. Өөреникчиниң ажилдарын ооң чөпшээрели чокка портфолиоже кирип болбас. Ол чедишкннер 10-11 класстарга улаштыр өөренир угланышкынын шилип алырынга ажыглаттынар болгаш ону өөреникчиниң характеристиказынга чырыдып болур.

Үргүлчү хайгааралда турар хыналда (мониторинг) дээрге дараазында чүүлдерни хынаар чурум болур: өөредилге эртемниң (предметтиг) болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерниң деңнелин; өөреникчиниң бот-тускайлаң түңнелдериниң деңнелин (чуруму, арыг-сили, бот-ажылдары, 10 класска азы ортумак өөредилге черинге өөренир мергежилиниң угланышкынын медреселдиг шилип шыдаар) дээш о.ө.

Үргүлчү хайгааралда турар хыналданың (мониторингиниң) түңнелинде башкыга өөредилге чорудулгазынга, уруглар-биле тускайлаң ажилдарынга, бодунуң билиин бедидеринге сүмелерни бээр.

Шилчилгелиг (аралаштыр) чорудар үнелел дээрге улдуң төнчүзүнде болгаш өөредилге чылының төнчүзүнде эрттирер кол ниити өөредилгениң деңнелинде чорудар хыналданың чуруму болур. Ук үнелелди чыгып келген демдектерниң болгаш темалыг хыналда ажилдарныҥ күүселдезинге үндезилеп чорудар. Эртемге планнаттынган түңнелдер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларынга чедишкннери үндезин (баазалыг) деңнелден куду эвес болза, өөреникчини дараазында классче шилчидериниң болгаш күрүнениң түңнел аттестациязынче киририниң үндезини болур. Шилчилгелиг (аралаштыр) чорудар үнелел дөрт деңнелге чоруттунар:

- *бирги деңнел* – теманы өөредириниң мурнунда планнаттынган тыва дылдың ажылчын программазынга үндезилээн башкының чурумчуткан хайгааралы;
- *ийиги деңнел* – ук программаның предметтиг түннелдерин шиңгээткенин хайгаараар аргазы болур өөредилге чылында планнаттынган методиктиг каттыжышкынның хыналдалыг хайгааралы;
- *үшкү деңнел* – школаның өөредилгезиниң шынарын үнелээри-биле чурумчуттунган административтиг хайгаарал;
- *дөрткү деңнел* – күрүне албан черлериниң болгаш муниципалдыг удуртулга черлериниң өөредилге системазынга чорудар хыналда хайгааралы.

Школадан дашкаар өнөлөлгө дараазында хыналдалар хамааржыр:

- мониторингилиг шинчилелдер;
- регионалдыг түңнел хыналда ажыл;
- күрүнениң түңнел аттестациязы.

Тыва дылга *мониторингилиг шинчилелдерни* муниципалдыг болгаш регионалдыг деңнелге класс аайы-биле азы кайы-бир, чижээлээрге, 8 класстың өөреникчилеринге келир чылын эртери регионалдыг хыналда ажылга белеткелин билип алыры-биле чорудуп болур.

Регионалдыг түңнел хыналда ажыл дээрге кол ортумак школаның өөредилге программазын күүсеткенин хынаары-биле албан эрттирер чурум болур. Ук ажылды эдертиг хевиринге 3 шак (180 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга диктантыны 1 шак (60 минута) иштинде кылдырары көрдүнген.

Күрүнениң түңнел аттестациязын кол күрүне шылгалдазының негелделеринге дүүштүр кылган хыналда-хемчег материалдарын ажыглап эрттирер. Түңнел күрүне аттестациязын доозукчуларның шилип алганы-биле дужаар. Онаалгаларны 3 шак 55 минута (235 минут) дургузунда күүседир.

Тыва дылга регионалдыг түннел хыналда ажыл болгаш кол күрүне шылгалдазы Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының нормативтиг документилери-биле чурумчуттунган болур.

Тыва дылдың түннел демдээ школаның иштики болгаш школадан дашкаар эрттирген хыналдаларының түннелинден тургустунар. Ук демдек өөредилгениң деңнелин көргүскен күрүне документизи – кол ниити өөредилгениң аттестадында салдынган турар.

Бот-тускайлаң түннелдерни үнелээриниң онзагайлары

Бот-тускайлаң түннелдерни үнелээриниң кол объектизинге кижиниң бодунуң хамааты мен деп миннип турарының хевирлеттингени; билиг чедип алыр дээн чүткүлүңге даянып тургаш, бот өөредилгеже шилчииринге белени; ниитилелге ыяк кылып билир чүүлдериниң (чуртталганың сүзүк-дүрүмнери, ниитилел болгаш кижилер аразында харылзажып билириниң дуржулгазы) хевирлеттингени хамааржып турар. Өөреникчиниң бот-тускайлаң чедип алыр түннелдерин демдек салып үнелээринче кирибейн турар. Ол чүүлдер өөредилге албан-чериниң өөредилге-кижизидилге ажылының түннелдерин үнелээринче кирип турар, олче өөредилге эртеми төрөөн дылдың кижизидикчи хүлээлгелери база кирип турар.

Эртем харылзаалыг түннелдерни үнелээриниң онзагайлары

Эртем харылзаалыг түннелдерни үнелээриниң кол объектизи кылдыр башкарылгалыг, харылзажылга чорудар болгаш угаап шингээдириниң бүгү талалыг кезек кылдыныгларның хевирлеттинери болур. Ол дээрге өөреникчиниң бодунуң угаап шингээдир ажыл-чорудулгазын сайгарар болгаш башкаар кылдыныглары болур. Өөреникчиниң чамдык харылзажыр болгаш башкаар кылдыныгларын чаңгыс аайлаан негелде-биле үнелеп хынаары берге азы үнелээри болдунмайн барып болур. Чижээлээрге, бөлүкке ажылдап, өске кижини дыңнап, кады ажылдап турар улузу-биле бодунуң

кылдыныгларын таарыштырып билири дээш оон-даа өске. Өөредилгениң бо бүгү талалыг кылдыныгларының хевирлеттингенин үнелээрде, башкы хайгаарал методун ажыглаар.

«Төрээн (тыва) дыл» эртемниң түннелдерин үнелээриниң онзагайлары

«Төрээн (тыва) дыл» эртемниң түннелдериниң хыналдазын тыва дылдың башкы бүрүзү кылыр; ону *хүн бүрүде чорудар, темалыг, шилчилгелиг* болгаш *түңнел хыналдаларның*, ол ышкаш өөредилге чериниң удуртулгазының *үгүлчү хайгааралда турар хыналдазының (мониторинг)* чурумун ызугаар чорудар.

«Төрээн (тыва) дыл» эртемде хыналданың кол объектизи ук эртемниң өөредилге материалынга даянып, өөреникчилерниң угаап шиңгээдир болгаш херек кырында (практикага) чорудар ажылдарын шиитпирлеп шыдаар арга-шинээн тодарадыры болур.

Чаңгыс аайлаан хыналда планнаттырган түннелдерни чедип алганын хынаары-биле деңнелдиг (чадаланчак) органы көрүп турар. Хыналданың утказынга дүүштүр өөредиглиг (таблицаалар, схемалар, презентациялар, даяныр конспектилер), бот (кайы-бир темага түннел ажыл); хынаар (кичээлдин темазынга), хыналда (дылдың кайы-бир кезээнге, улдуң төнчүзүнде, чыл төнчүзүнде) ажылдарны, диктант, эдертиг, тест онаалгалар, аас-биле харыы, бажыңга ажыл, чогаадыкчы ажыл, өөредиглиг төлевилел, эртем-шинчилел ажылы дээш өске-даа ажылдарның хевирлерин ажыглаар.

Эртем талазы-биле түннелдерни үнелээриниң негелделери

Аас-биле харыыларның үнелели

Аас-биле айтырары дээрге тыва дылда уругларның билиин хынаарының бир кол хевири болур. Өөреникчиниң кайы-бир темага харыызы

долу, харылзаалыг, уткалыг болур; дүрүмнерни, тайылбырларны чогуур черлерге ажыглап билирин ол көргүзөр ужурлуг.

Харыылап турар үезинде мындыг негелделерни кичээнгейге алыр:

- харыының долу болгаш шын болуру;
- өөрөнгөн материалын медреселдиг билгени;
- харыызын шын илереткени.

«5» демдекти бир эвес өөреникчи: 1) өөрөнгөн материалын долузу-биле тайылбырлап, шын харыыларны берип турар; 2) өөредилге материалының утказын билир болгаш ону чүгле өөредилге номундан эвес, а бодунуң чижектери-биле бадыткап, бодунуң бодалдарын илередип, алган билиглерин херек кырында ажыглап билир; 3) билип алган чүүлүн литературлуг дылдың негелделеринге дүүштүр дес-дараалаштыр чугаалап билир болза, салыр.

«4» демдекти бир эвес өөреникчи «5» демдектин негелделеринге дүүштүр болгаш чүгле 1-2 частырыг кылгаш, ону боду эткен азы дес-дараалаштыр чугаалаарынга 1-2 частырыг кылган болза, салыр.

«3» демдекти бир эвес өөреникчи теманы билир, ынчалза-даа 1) материалды долу эвес болгаш чамдык билиглерниң тодарадыын шын эвес тайылбырлап турар; 2) материалды ханы эвес билир болгаш чугаазында частырыглар бар болза, салыр.

«2» демдекти бир эвес өөреникчи материалды билбес, тодарадыгларда ооң утказын өскертип азы шын эвес чугаалап турар болза, салыр.

«1» демдекти бир эвес өөреникчи материалды долузу-биле билбес болза, салыр.

«5», «4», «3» демдектерни өөреникчинин чүгле чаңгыс айтырыгга харыылааны дээш эвес, а кичээл дургузунда ниити ажылы дээш салыр.

Бижимел ажылдарның ннелели

Диктант

Тыва дыл кичээлдеринге словарьлыг, хыналда болгаш түннел диктантыларны бижидер.

Диктант – өөреникчиниң орфографтыг болгаш пунктуастыг билиглерин хынаарының кол хевири. Улдуң болгаш чыл төнчүзүндө бижидер диктантылар шупту эрткен темаларга хамаарышкан онаалгаларлыг болур болгаш үнелеттинген турар ужурлуг. Хынаанының соонда сайгарылганы кылып, частырыглар-биле ажылды чорудар.

Диктантыларга класс аайы-биле уругларның назы-харынга дүүшкен, утказы билдингир, литературлуг негелделерге дүгжүп турар сөзүглелдерни ажыглаар. Ында кирген сөстөрниң санынга шупту чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөрни санаар болгаш диктантының чижек хемчээли мындыг болур: 5 класс – 80-90 сөс, 6 класс – 90-100 сөс, 7 класс – 100-110 сөс, 8 класс – 110-140 сөс, 9 класс – 140-160 сөс.

Бир эвес диктантыны өөредилге чылының эгезинде бижидер болза, мурнуку класстың негелдезинге дүгжүп турар хемчээлдиг сөзүглелди алыр. Чаа негелдеже чоорту кирер. Хынаар орфограммалар болгаш пунктограммалар өөрөнгөн темаларындан хамааржыр. Оларны хыналда диктантыны чорудар мурнунда катаптаар. Бир эвес өөреникчи чаңгыс ол-ла сөстө ийи частырыгны кылган болза, ону чаңгыс частырыг кылдыр санаар, а бир эвес үштен көвүдээр болза, аңгы частырыг кылдыр санаар. Ол ышкаш арыг, чараш бижээнин база кичээнгейге алыр.

Өөрөнмээни темаларга частырыгларны эдер, ынчалза-даа өөреникчиниң частырыгы кылдыр санапас. Диктантыны үнелээрде, частырыгларның байдалын өөренип көөр. Чамдыктарын улуг эвес частырыглар деп санаар, ындыг 2 хире частырыг эрттирипкен болза, ону чаңгыс кылдыр санаар. Чижээлээрге, бир бижик демдээниң орнунга өске бижик демдээ салыпкан (чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөзүн аңгылаарда, тире азы ийи секти солуй салыпкан дээн ышкаш), үжүктөрни билдинмес кылдыр кожупкан, бижик демдектерин чаңгыс ол-ла темага

чазыпкан таварылгаларда. Башкы-биле сайгарганының соонда, частырыг катапталтынып турар болза, ону дараазында демдек салырда, частырыг кылдыр санаар. Бир эвес өөреникчи ажылынга үштен өөрү эдилгени боду кылган болза, «5» демдекти салбас.

Диктантыга орфографтыг болгаш пунктуастыг частырыглар дээш, чаңгыс демдекти салыр.

«5» – 0/1, 1/0 (чазыг чок ажыл; улуг эвес 1 орфографтыг азы 1 пунктуастыг частырыглыг);

«4» – 2/2, 1/3, 0/4, 3/0 (2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг азы 1 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг азы 4 пунктуастыг азы чүгле 3 орфографтыг дөмей частырыгларлыг);

«3» – 4/4, 3/5, 0/7, 5/3 (4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг азы 3 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг азы чүгле 7 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг частырыглар. Улуг эвес частырыгларга хамааржыр 6 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглыг);

«2»–7/7, 6/8, 5/9, 8/6 (7 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 6 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 9 пунктуастыг азы 8 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглар);

«1»– 8/7, 7/8 (8 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 7 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг болгаш оон-даа хөй частырыглыг).

Диктант болгаш немелде онаалгалыг (фонетиктиг, лексиктиг, орфографтыг, грамматиктиг, пунктуастыг) ниити хыналда ажылга ийи аңгы демдек салыр.

Немелде онаалгаларга демдектер: «5» - шупту онаалга шын кылдынган, «4» - хөй кезии шын кылдынган, «3» - чартыындан эвээш эвес кылдынган, «2» - хөй кезии кылдынмаан, «1» - долузу-биле кылдынмаан.

Словарьлыг диктант

Өөрөнгөни темаларга словарьлыг диктантының чижек хемчээли: 5 класс – 15–20, 6 класс – 20–25, 7 класс – 25–30, 8 класс – 30–35, 9 класс – 35–40 сөс.

Словарьлыг диктантыга өөрөникчилерниң бергедежип, хөй катап чазып турар сөстөрүн, сөс каттыжышкыннарын ажыглаар.

Ажылдың демдээ частырыгларның санындан болгаш орфограммаларны тема аайы-биле ылгаанындан хамааржыр. Бир эвес 5 класска аңгы-аңгы темаларга 15-20 сөстү бижээн болза, дараазында демдектерни салыр: «5» – частырыглар чок азы 1-2 частырыглыг; «4» – 3-5 частырыглыг; «3» – 6-8 частырыглыг, «2» – 9-тан хөй частырыглыг. Хыналда словарьлыг диктантыны кайы-бир темага бижээн болза, демдектерни кылган хемчээлиниң хуузун санап салыр: «5» – 90-100%, «4» – 58-89%, «3» – 50-57%, «2» – 49% болгаш оон куду.

Эдертиг болгаш чогаадыг

Эдертиг болгаш чогаадыг – бодунуң бодалын (азы дыңнаан сөзүглелин) шын болгаш дес-дараалай дамчыдарының, өөрөникчилерниң чугаазының сайзыраанының деңгелин хынаар кол хевири.

Тыва дылда долузу-биле дамчыдар эдертигниң класс аайы-биле чижек хемчээли: 5 класс – 85-110 сөс, 6 класс – 110-140 сөс, 7 класс – 140-180 сөс, 8 класс – 180-210 сөс, 9 класс – 210-250 сөс.

Кичээлге чогаадыгның чижек хемчээли: 5 класс – 85-110 сөс, (0,5-1 кыдырааш арыны); 6 класс – 110-120 сөс, (1-1,5 кыдырааш арыны); 7 класс – 120-140 сөс, (1,5-2 кыдырааш арыны); 8 класс – 140-160 сөс, (2-2,5 кыдырааш арыны); 9 класс – 160-180 сөс, (2,5-3 кыдырааш арыны). Чогаадыгларның хемчээли элээн хөй байдалдардан, чижээлээрге, чогаадыгның хевиринден, тема болгаш кол бодалындан, уругларның бижирииниң оожум азы дүргенинден, оларның ниити сайзыралындан база хамааржыр.

Кандыг-даа чогаадыг болгаш эдертигге ийи демдекти, бирээде, утказы болгаш дылы дээш, ийиде, шын бижилгези (орфография, бижик демдектери, дыл негелделери) дээш, салыр.

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *утказынга* үнелелдің негелделери:

- ажылдың темазынга болгаш кол бодалынга дүгжүп турары;
- теманы долузу-биле ажытканы;
- материалдың херек кырында шынныы;
- дес-дараалаштыр дамчытканы.

«5» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес-дараалаштыр дамчыткан болза, салыр;

«4» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес-дараалашкаанда 1 частырыгны кылган болза, салыр;

«3» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга долу эвес дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 1-2 таварылгада сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

«2» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүүшпес, тема ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 3 болгаш оон-даа хөй таварылгаларда сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *дылынга* үнелелдің негелделери:

- теманы шын ажытканы;
- стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглааны;
- дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагааны.

«5» демдекти өөреникчи теманы долузу-биле шын ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын болдунар

шаа-биле ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«4» демдекти өөреникчи теманы шын ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың элээн каш уран аргаларын ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«3» демдекти өөреникчи теманы долу эвес ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; ынчалза-даа дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«2» демдекти өөреникчи теманы ажыдып шыдаваан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагываан болза, салыр;

Чогаадыгга болгаш эдертигге *шын бижилгеге* үнелелдин негелделери:

Хыналда үезинде орфографтыг, пунктуастыг болгаш дыл нормаларын сагаанын кичээнгейге алыр.

«5» демдекти частырыг чок ажылга; 1 улуг эвес орфографтыг азы 1 улуг эвес пунктуастыг частырыг (0-2 частырыг) бар болза, салыр;

«4» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг частырыг, азы 3 пунктуастыг болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 стилистика талазы-биле частырыг (3-4 частырыг) бар болза, салыр;

«3» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг болгаш 2 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 2 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 3 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-

биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 2 грамматика болгаш 3 стилистика талазы-биле частырыг (5-8 частырыг) бар болза, салыр;

«2» демдекти 4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 3 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг болгаш 4 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 4 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 5 грамматика болгаш 4 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 4 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле частырыг, азы 4 лексика болгаш 5 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле частырыг (9-14 частырыг) бар болза, салыр.

Тестиелерге үнелел

Айтырыгларның ниити санындан шын харыыларның хуузун үндүрүп демдээн салыр: «5» – онаалгаларның 85-100%, «4» – 51-84%, «3» – 45-50% шын күүсеткен, «2» – 44% шын азы оон куду деңгелде күүсеткен.

Класс аайы-биле ажылдарның хевирлери болгаш саны

Ажылдың хевир	5 класс	6 класс	7 класс	8 класс	9 класс
Диктант	1	1	1	1	1
Хыналда ажыл	4	4	4	4	2
Словарьлыг диктант	2	2	2	1	-
Эдертиг	1	1	1	2	2
Чогаадыг	2	2	4	1	1
Тест	2	3	3	2	2
Төлевилел кылыры	1	1	1	2	1
Чогаадыкчы ажыл/ сөзүглө- биле ажыл/ практиктиг ажыл	3	3	2	5	-
Ниитизи-биле:	16	17	18	18	9

4. ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ

Бөлгк: Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, эрге-дужаалы дээш о.ө.).

Аас болгаш бижимел чугаа.

Диалог болгаш монолог.

Монолог болгаш ооң хевирлери: тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын; монологтуң аңгы-аңгы хевирлериниң холужа бээри.

Диалог болгаш ооң хевирлери: хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугааже хаара тудуп харылзажыры, бодал солчуру дээш оон-даа өске.

Чугаа чорудулгазы

Чугааның ажил-чорудулга болуру.

Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири. Кол болгаш элдээрткен медээ. Улуг-каралап, таныжып болгаш сайгарып номчууру.

Чугаа культуразы

Чугаа культуразы – дыл эртеминиң кезээ.

Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери.

Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексика, грамматика, стилистика талазы-биле, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары: тыва-орус, орус-тыва; тайылбырлыг, фразеологтуг, орфографтыг болгаш өске-даа словарьлар.

Сөзүглел

Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектерге чарлыры, оларның утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, харылзаалы).

Сөзүглелдин темазы, кол бодалы.

Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы). Сөзүглелдин кезектеринин болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа. Абзац – сөзүглелдин уткалыг кезектерге чардынар аргазы.

Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, конспектилей азы допчулай бижири (аннотация).

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

Ном стили. Чугаа стили.

Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.

Ном стилинин янзылары: эртем, публицистика, албан-херек.

Эртем стилинин жанрлары: үненел, бадыткалдыг чүве чугаалаары, илеткел, аннотация, эртем статьязы, рецензия.

Публицистика стилинин жанрлары: бадыткалдыг чүвени парлаары, интервью, солунга статья, орук демдеглелдери.

Албан-херек стилинин жанрлары: хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме.

Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары.

Чечен чогаалдың дылы болгаш ооң онзагайлары.

Бөлүк: Дыл дугайында ниити билиглер

Дыл – харылзажырының чугула чепсээ. Төрөл дылдар болгаш өгбө дыл дугайында билиг. Дириг болгаш өлүг дылдар. Түрк дылдар дугайында.

Петроглифтер. Түрктерниң орхон-енисей бижиктери. Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл-биле холбаалы.

Тыва дыл – тыва чоннуң национал дылы, Тыва Республиканың девискээнде күрүне дылдарының бирээзи. Тыва дылдың ужур-утказы болгаш хүлээлгелери. Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы.

Улустуң аас чогаалының болгаш чечен чогаалының дылы.

Амгы тыва дылдың хевирлери: амгы тыва литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа). Литературлуг эвес дыл: девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа, жаргоннар.

Тыва дыл эртемниң шинчилекчилери.

Чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле тыва дылдың харылзаалы.

Бөлүк: Дыл дугайында эртемниң кезектери

Фонетика болгаш орфоэпия

Фонетика – дыл эртемниң бир кезээ. Үн – дылдың эң бичии кезии. Чугаа органнары, оларның ажылы болгаш чугаа үннериниң тургустунары.

Ажык үннерниң бөлүктээшкини:

1) адаттынарының аайы-биле: кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннер;
2) дылдың одуруунуң аайы-биле: мурнуу одуругнуң (чымчак) ажык үннери [и], [ө], [ү], [э] болгаш артыы одуругнуң (кадыг) ажык үннери [а], [о], [у], [ы]. Ажык үннерниң аяннажылгазы. Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгалар болгаш оларның чылдагааннары.

3) эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле: эрин-биле адаар [о], [ө], [у], [ү] болгаш эрин-биле адавас [а], [и], [ы], [э] ажык үннер.

4) аастың ажыттынарының аайы-биле: делгем [а], [э], [о], [ө] болгаш кызаа [ы], [и], [у], [ү] ажык үннер.

Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини:

1) ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле ажык эвес үннер: ыткыр, дүлей болгаш аяр;

2) адаарының күженишкининиң аайы-биле ажык эвес үннер: күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар).

Сөс иштинге дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр ажык эвес үннер-биле солчуру, оларны шын бижири.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери: узун ажык үннер – дагаа [т а^б г а:], аяа [а й а:], өк-биле адаар ажык үннер – аът [а^б т], күштүг ажык эвес үннер – пар [п а р], тал [т а л], сөс эгезинге кошкак ажык эвес үннер – бар [п а р], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктерниң үннери – аттар [а т а р], аккыр [а к ы р]. Сөс иштинге үннер болгаш үжүктерниң санының дүгжү бээри болгаш дүүшпейн баары.

Слог: ажык болгаш хаалчак.

Тыва дылда ударение.

Орфоэпия – дыл эртеминиң бир кезээ. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери. Тыва дылда сөстүң ударениезин адаары.

Графика

Графика. Алфавиттиң ужур-дузазы. Тыва бижиктиң төөгүзү. Латинчиткен алфавитке үндезилээн тыва бижик. Кирилл алфавидинге үндезилээн тыва бижик.

Ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазы.

Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы

Морфемика – дыл эртеминиң бир кезээ. Морфема (сөстүң уткалыг кезектери) – дылдың кезии болуру.

Тыва дылда сөстүң тургузуу.

Сөстүң дазылы. Төрел сөстөр.

Тыва дылда сөстөрниң кожумактары болгаш оларның янзылары (чогаадылга, өскертилге болгаш хевир өскертир кожумактар).

Сөс чогаадылгазы – дыл эртеминиң бир кезээ. Сөс чогаадылгазының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрниң тургустунары (морфологтуг арга); ийи болгаш оон хөй дазылдарның катгышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрниң тыптыры (синтаксистиг арга); хураангайлаар арга.

Чогаадылга кожумактары. Аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени тургузар кожумактар.

Хевир өскертир кожумактар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүн болбас хевириниң кожумаа, кылыг сөзүнге (причастие, деепричастие) немелде утка кириер кожумактар.

Өскертилге кожумактары: чүве адының падеж, сан, арын кожумактары; кылыг сөзүнүн сан, арын, үе кожумактары.

Сөстүн дөзү: укталган, укталбаан.

Сөстүн морфемниг (тургузуунун аайы-биле) сайгарылгазы.

Лексикология болгаш фразеология

Лексикология – дыл эртеминиң бир кезээ. Сөс – дылдың эң чугула кезии. Сөстүн лексиктиг утказы.

Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр; сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Сөстүн көжүргөн утказы – троптар (эпитет, деңнелге, метафора, метонимия, гипербола, литота дээш о.ө.) тургузарының кол өзээ. Синонимнер, антонимнер, омонимнер. Табу болгаш эвфемизмнер.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунун аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика, ооң кол бөлүктери. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан болгаш оларны дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр. Тыва дылдың тайылбырлыг словарының дугайында.

Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказын бөлүктээри. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер,

мергежил сөстери (профессионализмнер) и терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер) болгаш неологизмнер. Жаргон сөстөр.

Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер, космонимнер.

Диалектилер болгаш литературлуг дыл.

Фразеология – дыл эртемниң кезээ. Быжыг сөс каттыжышкыннарының (фразеологизмнерниң) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыннары болгаш оларның синонимнери. Тыва дылдың фразеологтук словары.

Тыва дылдың тайылбыр словарының дугайында.

Морфология

Морфология – грамматиканың бир кезээ. Тыва дылда чугаа кезектериниң бөлүктээшкени. Тускай чугаа кезектери. Дузалал чугаа кезектери. Аян сөстери.

Тускай чугаа кезектери

Тускай чугаа кезектери: чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү, наречие, ат орну.

Чүве ады

Чүве адының грамматиктиг утказы.

Тодаргай болгаш туугай чүве аттары, оларның утка аайы-биле бөлүктери.

Хуу болгаш ниити чүве аттары, оларның утка аайы-биле бөлүктери. Хуу чүве аттарын шын бижири.

Чүве адының тургустунары (морфологтук, синтаксистиг, хурааңгайлаар арга).

Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери, оларның тургустунары.

Чүве адының морфологтуг демдектери. Чүве адының саны. Хамаарылга хевиринде чүве ады.

Чүве адының падежтери. Адаарының падежи. Адаарының падежинде чүве адының адалга болуру.

Доора падежтер: хамаарыштырарының, бээриниң, онаарының, турарының, үнериниң, углаарының. Оларның грамматиктиг утказы, кожумактарын шын бижири.

Чүве адының синтаксистиг хүлээлгези. Чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалы.

Орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң (чүве аттарының) грамматиктиг хевирлерин шын бижири.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы.

Демдек ады

Демдек адының ниити утказы болгаш морфологтуг демдектери.

Демдек адының тургустунары (морфологтуг, синтаксистиг арга, сөстүн катаптааны).

Демдек аттарының утка аайы-биле бөлүктери: шынар-демдээн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөр демдек аттары.

Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттары.

Шынарның демдек аттары. Оларның өйүндө, кошкадыр, күштелдирер чадалары, илередир уткалары.

Укталган, укталбаан демдек аттары.

Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези.

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы.

Сан ады

Сан ады, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери.
Сан адының тургузуу: бөдүүн, нарын болгаш каттышкан (составтыг).
Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының,
үүрмек, аңгылаар, чоокшуладыр сан аттары болгаш оларны шын бижири.
Сан адының синтаксистиг хүлээлгези.
Сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга
киржилгези. Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрниң ажыглалы.
Сан адының морфологтуг сайгарылгазы.

Кылыг сөзү

Кылыг сөзүнүң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери,
синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөстөриниң уткалыг бөлүктери.

Кылыг сөзүнүң тургузуу: бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг
сөстери. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөриниң тургустунары болгаш
оларның шын бижилгези.

Кылыг сөзүнүң хевирлери. Кылыг сөзүнүң эге хевири. Кылыг сөзүнүң
болур, болбас хевирлери. Болбас хевирниң кожумактары. Кылыг сөзүнүң
немелде утка илередир хевирлери болгаш оларның кожумактарының шын
бижилгези.

Наклонение, ооң хевирлери: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел,
кызыгаарлаар. Болуушкун наклонениезиниң үелери: эрткен үелер (шагда
эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үелер (тодаргай
болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе).

Кылыг сөзүнүң синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы.

Кылыг сөзүнүң тускай хевирлери

Причастиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Эрткен үениң причастиези. Келир үениң причастиези, болгалак үениң причастиези.

Причастиелиг бөлүглелдер, оларның домакка тодарадылга, байдал болуру.

Деепричастие – кылыг сөзүнүң өскерилбес хевири. Деепричастиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Тыва дылдың деепричастиелиери: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелиер.

Деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери болгаш домакка байдал болуру.

Морфологтуг сайгарылга.

Наречие

Наречие – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Наречиениң өске чугаа кезектеринден ылгалы.

Наречиелиерниң бөлүктери: үениң, туруштуң, сорулганың, чылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң.

Наречиениң тургустунары болгаш оларны шын бижири.

Наречиениң морфологтуг сайгарылгазы.

Ат орну

Ат орну – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери.

Ат оруннарының бөлүктери: арынның, айтырыгының, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары, оларның синтаксистиг хүлээлгези.

Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижири. Чамдык ат оруннарының саннарга, падежтерге өскерлири.

Ат орнунун морфологтуг сайгарылгазы.

Өттүнүг сөстөр

Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы.

Өттүнүг сөстөрнүн уткалыг бөлүктери: үн, дааш болгаш хевир-дүрзү өттүнөр сөстөр, миннишкин илередир сөстөр. Оларның тургустунары.

Өттүнүг сөстөрнүн составтыг кылыг сөстөрнүн тургузарына ужурдузальы. Кылыг сөзүнүн составына тургаш, синтаксистиг хүлээлгези.

Өттүнүг сөстөрнүн морфологтуг сайгарылгазы.

Дузалал чугаа кезектери

Дузалал чугаа кезектери: эдеринчилер, эвилелдер, артынчылар.

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларның ылгалы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери.

Биле деп сөстү эдеринчи кылдыр ажыглаары, шын бижири. *Дег, ышкаш* деп эдеринчилерни бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары.

Эдеринчинин, дузалал аттын морфологтуг сайгарылгазы.

Эвилелдер

Эвилелдер, оларның грамматиктиг хүлээлгелери.

Чагырыштырбас эвилелдер: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.

Чагырыштырар эвилелдер.

Эвилелдин морфологтуг сайгарылгазы.

Артынчылар

Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларның утка аайы-биле бөлүктери: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының; оларны шын бижири.

Артынчының морфологтуг сайгарылгазы.

Аян сөстери

Аян сөстери – онзагай чугаа кезээ. Аян сөстерин бөлүктээри.

Аян сөстери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение.

Аян сөстериниң утказының аайы-биле сайгарылгазы.

Синтаксис

Синтаксис – грамматиканың кезээ. Сөс каттыжышкыны болгаш домак – синтаксистиң кезиктери. Синтаксистиг харылзаалар: деңнежилге, чагыржылга. Нарын домактың кезектериниң аразында синтаксистиг харылзаалар илередир аргалар.

Сөс каттыжышкыны

Сөс каттыжышкыны – синтаксистиң кезии. Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөс. Сөс каттыжышкыннарының холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазы.

Домак

Домак. Бөдүүн домак. Чугаалар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери: медээ, айтырыг, кыйгырыг. Алгы домаа.

Тургузуунуң аайы-биле бөдүүн домактарның бөлүктери: ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар, нарынчыттынган болгаш нарынчыттынмаан домактар, долу болгаш долу эвес домактар.

Ийи чугула кежигүңнүг домактар

Ийи чугула кежигүңнүг домактар дугайында билиг. Домактың чугула кежигүңнери: кол сөс биле сөглөкчи, оларның илереттинери. Кол сөстүң көргүзүкчүлери.

Сөглөкчи, ооң хевирлери (кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг), оларның илереттинери. Сөглөкчинин составында модальдыг сөстөр.

Домактың ийиги черге кежигүңнери: немелде (дорт болгаш доора немелделер), тодарадылга болгаш капсырылга, байдалдар (үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары), оларның илереттинери.

Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар дугайында билиг.

Ийи чугула кежигүңнүг домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Чаңгыс чугула кежигүңнүг домак

Чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар дугайында билиг.

Чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарның хевирлери: сөглөкчи хевирлиг (тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок домак), кол сөс хевирлиг (ат домаа).

Долу болгаш долу эвес домактар дугайында.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарынчыттырган домактар

Нарынчыттырган домактар дугайында билиг.

Чаңгыс аймак кежигүннер болгаш оларның-биле нарынчыттырган домак, аңаа бижик демдектери. Чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргалары: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер. Чаңгыс аймак кежигүннерниң түннекчи сөстери болгаш бижик демдектери. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери.

Тускайлаан кежигүннерлиг домактар. Тускайлаашкынның ужур-утказы. Тускайлаан тайылбыр кежигүннер болгаш капсырылгалар, оларга бижик демдектери.

Причастиелиг бөлүглел-биле нарынчыттырган домак, аңаа бижик демдектери.

Деепричастиелиг бөлүглел-биле нарынчыттырган домак, аңаа бижик демдектери.

Деңнелгелиг бөлүглел-биле нарынчыттырган домак, аңаа бижик демдектери.

Адалга дугайында билиг. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей адалгалар-биле домактың нарынчыттынары. Оларга бижик демдектери болгаш үн аянының ужур-дузазы.

Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар дугайында билиг. Домактың кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчыттынары, оларга бижик демдектери, үн аянының ужур-дузазы.

Нарынчыттырган домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын домак

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан.

Чагырышпаан нарын домак

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары: 1) кожумактар – каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар, 2) үн аяны.

Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектери.

Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Чагырышкан нарын домак

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары: кожумактар, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, артынчылар, үн аяны.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: тодарадылганың, немелдениң, үениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.

Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын синтаксистиг конструкция

Нарын синтаксистиг конструкция дугайында билиг. Ооң кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.

Нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында харылзаалар: дес-дараалаан, чаңгыс аймак эвес, чаңгыс аймак болгаш холушкак.

Нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазы.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

Дорт болгаш доора чугаа, авторнуң сөстери; оларга бижик демдектери.

Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.

Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

Орфография болгаш пунктуация

Орфография – чаңгыс айлаттынган шын бижилге дүрүмнери. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар. Сөстү көжүрериниң чуруму. Тыва дылдың орфографтыг словары.

Пунктуация – чаңгыс айлаттынган бижик демдектерин ажыглаарының дүрүмнери. Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы.

Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарының соонга бижик демдектери: улуг сек, айтырыг демдээ, кыйгырыг демдээ, хөй сек.

Нарынчыттынган домактарга бижик демдектери.

Нарын домактарга бижик демдектери: чагырышпаан, чагырышкан, хөй тайылбыр домактарлыг домактарга.

Дорт чугаа болгаш цитаталарга база диалогка бижик демдектери.

Биче секти, ийи секти, бүдүн чартык секти, хөй секти, скобканы, кавычканы ажыглаары. Тире болгаш дефисти ылгаары.

5. ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

5

класс (68 шак)

Бөлүк	Тема	Ша к сан ы	Өөреникчилерниң кылыр ажил-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
Дыл дугайында а ниити билиглер	Кириилде кичээл Тыва дыл дугайында	1	Дыл дээрге кижилерниң харылзажыр чугула чепсээ деп угаап бодаар. Тыва чоннуң төрөөн дылының дугайында билир. Тыва дылдың ниитилелге ужур-дуказын тайылбырлаар.
Дыл дугайында а эртемниң кезектери	1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Үн болгаш үжүк. Чугаа кезектери: чүве ады, демдек ады, арынның ат оруннары, кылыг сөзү. Сөс каттыжышкыны болгаш домак. Сөзүглел.	4	Үннер болгаш үжүктөрү ылгаар. Чүве ады, демдек ады, арынның ат оруннарын өске чугаа кезектеринден ылгаар. Чүве аттарын падежтерге, саннарга өскерттир, айтырыын шын салыр. Домакта кол сөс, сөглөкчини тывар. Чүве ады-биле илереттинген кол сөстү тодарадыр. Кылыг сөзүн арыннарга болгаш саннарга өскерттир. Бөдүүн домактарны тургузар. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарының соонга бижик демдектерин сагыыр. Сорулгазының аайы-биле домактарны ылгаар.
Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры	Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы Диалог дугайында билиг. Монолог.	2	Диалог болгаш монологту ылгаар. Аас чугааны (айтырар-харыылаар, сонuurгалын оттуруп чугаалажыр, бодал солчур) чорудар, аңаа киржир. Аас болгаш бижимел монологту (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) тургузар. Аңгы-аңгы байдалдарда чугаа этикединиң дүрүмнерин сагыыр. Аңгы-аңгы байдалдарны көргүскен оюннарда (чугаага) киржир. Бодунуң бодалын илередир, чугаа культуразын сагыыр. Чаңгыс классчыларының чугаазында

			эртирипкен частырыгларын хайгаараар болгаш эдер.
	«Аржаанап чораанывыс» азы «Лагерге дыштанганым» деп темага чогаадыг тоожуушкун		Бижимел чугаазын сайзырадыр, тыва дылдың орфографтыг болгаш пунктуаастыг нормаларын, чугаа культуразын сагыыр. Бодалдарын бижимел илередир.
Фонетика болгаш орфоэпия	<p>Фонетика дугайында билиг.</p> <p>Үн – дылдың эң бичии кезии.</p> <p>Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары.</p> <p>Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары)</p> <p>Ажык үннерниң бөлүктээшкини: кыска, узун, өк-биле адаар; мурнуу одуругнуң (чымчак), артыы одуругнуң (кадыг), эрин-биле адаар болгаш адавас.</p> <p>Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм).</p> <p>Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар).</p> <p>Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмейлежири. Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр үннер-биле солчуру.</p> <p>Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери.</p>	7	<p>«Фонетика», «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр.</p> <p>Фонетика, орфоэпияның кол билиглериң шингээдир.</p> <p>Ажык болгаш ажык эвес үннерни аңгылаар, оларны шын адаар.</p> <p>Артикуляция дугайында билир.</p> <p>Адалгазының аайы-биле ылгалдарын барымдаалап, ажык үннерни тодарадыр.</p> <p>Сөстерде ажык үннерни шын адаар.</p> <p>Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелериң (шынарлары) тодарадып билир.</p> <p>Ажык болгаш ажык эвес үннерге характеристиканы бээр.</p> <p>Сөстерге аяннажылганы сагыыр, аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны билир, чижектерге көргүзөр.</p> <p>Ажык эвес үннерни ыт, дааштың киржилгезиниң болгаш адаарының күженишкининиң аайы-биле ылгап тодарадыр.</p> <p>Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чурумун болгаш дөмейлежин чижектерге көргүзөр.</p> <p>Сөсте ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр үннер-биле солушканын тывар.</p> <p>Сөстерде ажык эвес үннерни шын адаар.</p> <p>Транскрипциязының демдектери-биле сөстерни шын адаарының болгаш бижириңиң онзагайларын тайылбырлаар. Транскрипцияның демдектерин шын ажыглаар: узун ажык</p>

	<p>Слог. Тыва дылда ударение. Орфоэпия дугайында билиг. Чугаа үннерин болгаш ударениени адаарының кол дүрүмнери.</p>	<p>үннер – дагаа [та^hга:], аяа [айа:], өк-биле адаар ажык үннер – аът [а^hт], күштүг ажык эвес үннер – пар [п^hар], тал [т^hал], сөс эгезинге кошкак ажык эвес үннер – бар [пар], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөрнүн үннери – аттар [а^hтар], аккыр [ак^hыр] дээш о.ө. Сөстөрде үннер болгаш үжүктөрнүн санының дүүшпезин тайылбырлаар. Сөстүн транскрипциязын бижиир, фонетиктиг сайгарылгазын кылыр. Ажык болгаш хаалчак слогтарны аңгылаар. Тыва дылда шын адалганың дүрүмнерин болгаш ударениени сагывышаан, сөзүглелдерни номчуур. Бодунуң чугаазыңга фонетика болгаш орфоэпияда алган билиглерин, мергежилдерин херек кырында ажыглаар. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында шын адалганың дүрүмнерин сагып турарын хынаар, оларны эдип шыдаар.</p>
	<p><i>Чогаадыкчы ажыл</i></p>	<p>Фонетикага хамаарыштыр бердинген чогаадыкчы ажылдарга киржир. Ажык, ажык эвес үннерге схемалар, таблицаларны боду азы эжи-биле демнежип тургузар. Схемалар, таблицаларны ажыглап сөзүглелди тургузар.</p>
	<p><i>Тест (айтырыглар)</i></p>	<p>Фонетика болгаш орфоэпияга хамаарышкан тест-айтырыгларга харыылаар. Ук темага хамаарышкан бодунуң билиин хынаар, түңнелдерни кылыр.</p>
<p>Графика</p>	<p>Графика</p> <p>Алфавит болгаш ооң ужур-дузазы. Тыва алфавит.</p>	<p>2</p> <p>Графикага хамаарышкан кол билиглерни шингээдир. Латин алфавитке үндөзилээн тыва алфавит-биле таныжар. Кирилл алфавидинге үндөзилээн тыва алфавиттин кыска төөгүзүн билир. Алфавитти словарьлар, тайылбыр номнар, энциклопедиялардан медээ</p>

			дилээрде ажыглаар. Ниитилел амыдыралыңга бижиктиң ажыктыын тайылбырлаар.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Чогаадыкчы ажыл</i>		Тываның кайы девискээрлеринде бижиктиг тураскаалдар барын сонуургап тывар, ук тураскаалдарда дүрзүлерни шинчилээр, чүге оларны чуруп турганын даап бодап тайылбырлаар. Информантылар-биле ужуражыр, библиотека (ном саңы), номчулга залдарынче баар. Чаңгыс классчыларының мурнунга илеткелди кылыр.
Орфография	Сөске ажык эвес үннерниң үжүктерин шын бижири. Й үннүг үжүктерни (я, е, ё, ю) сөстөргө ажыглаары болгаш шын бижири. Кадыг (ъ) болгаш чымчак (ь) демдектерни хереглээри.	3	Узадыр, өк-биле адаар ажык үннерниң үжүктерин шын бижиир. Сөс иштинге ажык эвес үннерниң үжүктерин дакпырлап бижиирин тайылбырлаар. Тыва орфографияның нормаларын сагыыр: й үннүг үжүктерни, сөс эгезинге <i>т-д, п-б</i> деп үннерниң үжүктерин шын бижиир; өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөргө <i>ь (кадыг демдекти)</i> , орус дылдан үлегерлээн сөстөргө <i>ь (чимчак демдекти)</i> шын ажыглаар дээш о.ө. Бижикке хуу чүве аттарынга, домак эгезинге улуг үжүктерни ажыглаар.
	<i>Словарьлыг диктант</i>		
Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылганы	Морфемика – дыл эртеминиң кезээ. Тыва дылда сөстүң уткалыг кезектери (морфемалар). Сөстүң тургузуу. Сөстүң дазылы. Төрөл сөстөр. Сөс чогаадылганы – дыл эртеминиң кезээ Сөстүң тургустунар аргалары: Морфологтуг (кожумактыг) арга. Чогаадылга кожумактары.	6	Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылганының кол билиглерин шингээдир. Сөстүң уткалыг кезектерин (морфемаларны) – дазыл, чогаадылга, хевир тургузар, өскертилге кожумактарыны билип алыр. Сөстүң тургустунар аргаларын тодарадыр: морфологтуг (кожумактыг), синтаксистиг (ийи дөстүң катгышканы) болгаш хурааңгайлаар арга. Чогаадылга кожумактарының дузазы-биле аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөстөрүн, наречиелерни тургузар. Чогаадылга кожумактарының

	<p>Аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени тургузар кожумактар.</p> <p>Синтаксистиг арга.</p> <p>Хураангайлаан сөстөр.</p> <p>Хевир тургузар кожумактар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаа, кылыг сөзүңге немелде утка киирер кожумактар.</p> <p>Өскертилге кожумактары: чүве адының падеж, сан, арын кожумактары; кылыг сөзүнүң сан, арын, үе кожумактары.</p> <p>Сөстүң дөзү: укталган, укталбаан.</p> <p>Сөстүң морфемниг сайгарылгазы.</p>	<p>ажыглалын тайылбырлаар (-чын, -чи, -кчи деп кожумактарның болгаш оларның фонетиктиг вариантыларының чүве адын тургузарын; -лыг, -зыг, -кыр, -кы деп кожумактарның болгаш оларның фонетиктиг вариантыларының демдек адын тургузарын).</p> <p>Хураангай сөстөрни шын адаар, оларга кожумактарны шын кожар.</p> <p>Хевир тургузар кожумактарны ажыглаар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактарын (чык, -чыгаш, -ак, -най, -кай, -кы болгаш оларның фонетиктиг вариантыларын), демдек адының чадаларының кожумактарын (-ак, -зумаар, -ылдыр; -гыр болгаш оларның фонетиктиг вариантыларын), кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаан, кылыг сөзүңге (причастие, деепричастие) немелде утка киирер кожумактарны.</p> <p>Сөсте чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын, хевирин өскертир кожумактарны таныыр.</p> <p>Тыва дылда кожумактарның туружун тайылбырлаар, оларны шын шыяр.</p> <p>Укталган, укталбаан дөстүг сөстөрни аңгылаар. Төрел сөстөрни тывар. Дүлөй ажык эвес үн-биле төнгөн дазылга, ажык үнден эгелээн кожумак немежирге, дүлөй ажык эвес үннерниң ыыткыр үннер-биле солчурун тайылбырлаар.</p> <p>Сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр.</p> <p>Тыва дылдың словарьларын сөстүң тургузуун тодарадырынга ажыглаар.</p>
	<p><i>Хыналда ажыл</i></p>	<p>Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазынга хыналда ажылды күүседир.</p>
	<p><i>Эдертиг</i></p>	<p>Тыва чугааны шингээдип ап шыдаар. Планны тургузар. Эдертигни бижиир. Бижимел чугааның нормаларын сагыыр.</p>

<p>Лексикология болгаш фразеология</p>	<p>Лексикология – дыл эртеминин кезээ. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр. Сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Омонимнер. Синонимнер. Антонимнер. Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер.</p> <p>Фразеологизмнер дугайында билиг. Фразеологизмнерниң кол демдектери болгаш утказы. Тыва дылдың тайылбыр болгаш фразеологтуг словарьлары.</p>	<p>8</p>	<p>Лексиканың кол билиглерин шиңгээдири. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни аңгылаар. Хөй уткалыг сөстөрни тыва дылдың словарьларының дузазы-биле тодарадыр, чугаага шын ажыглаар. Хөй уткалыг сөстөрни болгаш омонимнерни аңгылаар. Дорт, доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөрни аңгылаар. Сөзүглелден синонимнер, антонимнер, омонимнерни тывар, оларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Сөзүглелден табу болгаш эвфемизмнерни тывар. Чугаага табуларның орнунга эвфемизмнерни ажыглаар. Сөзүглелден фразеологизмнерни тывар, оларны синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар. Оларның утказын тайылбырлаар болгаш чугаага ажыглаар. Тыва дылдың фразеологтуг словарьн ажыглаар, ооң дузазы-биле фразеологизмнерниң утказын тодарадыр. Сөстүң лексиктиг утказын словарь дузазы-биле тодарадыр.</p>
<p>Чугаа чорудулганы болгаш чугаа культуразы</p>	<p><i>«Төрээн дылым дугайында бодалым»</i> деп темага чогаадыг- угаап боданыышкын.</p>		<p>Лексикология болгаш фразеологияга хыналда ажылды күүседир.</p> <p>Планны тургузар. Бодунуң бодалын бижимел илередир. Орфографтыг, пунктуастыг нормаларны болгаш чугаа культуразын сагыыр.</p>
<p>Морфология</p>	<p>Морфология – грамматиканың бир кезээ. Тыва дылда чугаа кезектериниң бөлүктээшкини.</p>	<p>1</p>	<p>Морфологияның кол билиглерин шиңгээдири. Сөстүң грамматиктиг болгаш лексиктиг уткаларын ылгаар. Тускай болгаш дузалал чугаа кезектерин аңгылаар. Эге школага алган билиглерин сактып, чугаа кезектерин таныыр. Оларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар, чугаа культуразын сагыыр.</p>

	<p>Чүве ады. Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери. Тодаргай болгаш туугай чүве аттары. Хуу болгаш ниити чүве аттары. Чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлери. Хевир тургузар кожумактарны шын бижири. Чүве адының тургустунары (морфологтуг, синтаксистиг арга, хурааңгайлаар арга) Чүве адының морфологтуг демдектери. Чүве адының саны. Хамаарылга хевиринде чүве аттары. Чүве адының падежтери, оларның грамматиктиг утказы, кожумактарын шын бижири. Чүве адының синтаксистиг хүлээлгези. Чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыы. Адаарының падежинде чүве аттарының адалга болуру. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң грамматиктиг хевирлерин шын бижири. Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы.</p>	14	<p>Чүве адының грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин (сан, хамаарылга, падеж хевирлери) барымдаалап, чүве аттарын тодарадыр. Чүве адының тургустунаар аргаларын (морфологтуг, синтаксистиг арга, хурааңгайлаар) тайылбырлаар. Домакка чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тайылбырлаар. Тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, оларның кол темалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Хуу болгаш ниити чүве аттарын, оларның кол темалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Хуу болгаш ниити чүве аттарының шын бижилгезин сагыыр. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар. Хевир өскертир кожумактарны шын ажыглаар.</p> <p>Адалга дугайында билигни алыр, адалга болуп чоруур чүве адын кол сөстен ылгаар, адалгалыг домактарга бижик демдээн сагыыр. Доора падежтернүң кожумактарын домак тургузарыңга шын ажыглаар.</p> <p>Чүве аттарын саннарга, арыннарга, падежтерге өскерттир. Чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыын тодарадыр. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң кожумактарын шын ажыглаар. Чүве адының морфологтуг демдектерин тодарадыр. Чүве адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.</p>
Чугаа чорудулгазы	<i>Хыналда ажыл</i>		Чүве адынга хамаарышкан хыналда ажылды күүседир.

болгаш чугаа культураз ы			
Морфология	<p>Демдек ады. Демдек адының ниити утказы болгаш морфологтуг демдектери. Демдек адының тургустунары (морфологтуг, синтаксистиг аргалар, сөстүң катаптаанындан). Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттары. Шынарның демдек аттары, оларның өйүндө, кошкадыр, күштелдирер чадалары, илередир уткалары (демдек адының хевир тургузар кожумактары). Демдек аттарының темалыг бөлүктери: шынар-демдээн, өңчүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөр демдек аттары. Укталган, укталбаан демдек аттары. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези. Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы.</p> <p><i>Словарьлыг диктант</i></p>	11	<p>Демдек адының ниити утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин барымдаалап, демдек аттарын тодарадыр. Демдек адының тургустунарын тайылбырлаар: 1) чогаадылга кожумактарының дузазы-биле: <i>-лыг, -зыг, -кыр, -кы</i> болгаш оларның фонетиктиг вариантылары; 2) сөстөрниң каттышканындан: дефистеп бижиир: <i>орлан-эрес</i>; тудуштур бижиир: <i>кара+ала = карала</i>); 3) сөстөрниң катаптаанындан (<i>кара-кара</i>). Демдек аттарын чогаадыр. Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттарын аңгылаар. Шынарның демдек аттарының өйүндө, кошкадыр, күштелдирер чадаларын тургузар, оларны аңгылаар. Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттарының темалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Укталган, укталбаан демдек аттарын тодарадыр. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр. Демдек аттарын домакка ажыглаар. Оларның синтаксистиг хүлээлгезин тайылбырлаар. Демдек адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Демдек ады кирген домактарны сайгарар болгаш сөзүглелдерни номчуур.</p>
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<p><i>Чогаадыкчы ажыл.</i> <i>Чурук-биле ажыл.</i></p>		<p>Тырттырган азы чураан чурук-биле таныжыр, чүнү көргүскенин сайгарар. Диалогка киржир. Чурукка атты бээр, ооң утказынга дүүштүр сөзүглелди тургузар, бодунуң бодалын илередир.</p>

<p>ы</p> <p>Морфология</p>	<p>Сан ады, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтут демдектери.</p> <p>Сан адының тургузуу: бөдүүн, нарын болгаш каттышкан (составтыг).</p> <p>Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар сан аттары.</p> <p>Чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттары болгаш оларны шын бижири.</p> <p>Сан адының синтаксистиг хүлээлгези. Сан адының нарын сөстер болгаш фразеологизмнер тургузарыңга киржилгези.</p> <p>Араб болгаш рим чурагайлар-биле айыткан сан аттарының кожумактарын шын бижири.</p> <p>Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстерниң ажыглалы.</p> <p>Сан адының морфологтут сайгарылгазы.</p> <p><i>Тест-айтырыглар.</i></p>	<p>4</p>	<p>Сан адының грамматиктиг болгаш морфологтут демдектерин тодарадыр.</p> <p>Бөдүүн, нарын болгаш каттышкан (составтыг) сан аттарын аңгылаар.</p> <p>Сан аттарының бөлүктөрүн тодарадыр: түң болгаш дугаар сан аттарын, чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының.</p> <p>Сан адының чүве ады-биле каттышканда, чүве адын чаңгыстың саныңга ажыглаары (чижээ: тозан аът). Үе санын (чыл, ай, хүннү) шын ажыглаары.</p> <p>Сан аттарының шын бижилгезин сагыыр.</p> <p>Сан адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр.</p> <p>Сан аттарының дузазы-биле нарын сөстерни тургузар.</p> <p>Сан аттары кирген фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаар.</p> <p>Сөзүглелдерден тыва хемчег илередир сөстерни тывар.</p> <p>Морфологияга хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Билиин хынаар, бодунга түңнелдерни үндүрер.</p> <p>Сан адының морфологтут сайгарылгазын кылыр.</p>
<p>Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы</p>	<p>5 класска өөрөнгөн чүүлдеринге быжыглаашкын</p> <p>Диалог.</p> <p>Монолог.</p> <p>Фонетика.</p> <p>Орфоэпия.</p> <p>Графика.</p> <p>Лексикология.</p> <p>Фразеология.</p> <p>Морфология.</p>	<p>5</p>	<p>Кижиниң амыдыралыңга дылдың чугулазының дугайында бодунуң бодалын чугаалаар. Диалог болгаш монологту ылгаар, оларны бижимел болгаш аас чугаага ажыглаар. Хөй уткалыг сөстерниң утказын тодарадыр; сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн уткаларын аңгылаар; оларны чугаага ажыглаар, сөзүглелден тывар.</p> <p>Чугаага синонимнер, антонимнер, омонимнер, эвфемизмнер,</p>

	<p>Чүве ады. Демдек ады. Сан ады. Морфологтуг сайгарылга.</p>	<p>фразеологизмнерни ажыглаар, чугаадан табуларны чайладыр. Ылгавыр демдектериниң аайы-биле үннерни бөлүктээр. Сөзүглел тургузарда, тыва орфографияның нормаларын сагыыр. Сөстүң кезектерин тывар. Аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Аттыг чугаа кезектерин аас болгаш бижимел чугаага идепкейлиг ажыглаар, чугаа культуразын сагыыр. Чугаазын сайзырадыры-биле янзы-бүрү байдалдарның чижектерин көргүскен оюннарга киржир.</p>
	<p><i>Түңнел хыналда ажыл</i></p>	<p>Түңнел хыналда ажылды күүседир.</p>
	<p><i>Проект «Тыва дылдың чечени»</i></p>	<p>Төлөвилел тургузарыңга киржир, аңаа хамаарышкан литератураны, тайылбыр номнарны, словарьларны чыыр.</p>

6

класс (68 шак)

Бөлүк	Тема	Ша к сан ы	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
<p>Дыл дугайында ниити билиглер</p>	<p>Дыл – харылзажырының чугула чепсээ. Өгбе дыл болгаш төрел дылдар дугайында билиг. Дириг болгаш өлүг дылдар. Түрк дылдар дугайында.</p>	<p>1</p>	<p>Дириг болгаш өлүг дылдарны ылгаар, өгбе дыл болгаш төрел дылдар дугайында билир. Тыва дылга дөмейлешкек түрк дылдар дугайында билир. Дыл дугайында бодунуң бодалдарын илередир. Өске чоннарның дылын, культуразын хүндүлээр.</p>
<p>Дыл дугайында эртемниң кезектери</p>	<p>5 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын. Лексикология. Фонетика болгаш орфоэпия. Орфография. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы. Морфология болгаш синтаксис.</p>	<p>5</p>	<p>Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар. Хөй уткалыг сөстөрни тывар болгаш чугаага ажыглаар. Дорт, доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөрни тодарадыр, ылгаар. Тайылбыр словарьдан дорт болгаш доора уткалыг сөстөрни шилип тывар. Сөстөрни дорт болгаш доора утказынга ажыглавышаан, сөс каттыжыышкыннарын тургузар. Табуларны эвфемизмнер-биле солуур. Бодунуң сөс курлавырын байыдар, чугаа</p>

	<i>Словарьлыг диктант Диктант</i>		<p>культуразын бедидер. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыр, ажык болгаш ажык эвес үннерни ылгавыр демдектериниң аайы-биле шын тайылбырлаар.</p> <p>Дараазында темаларга словарьлыг диктантыны шын бижиир: сөс эгезинге <i>т-д, п-б</i> үннерниң үжүктерин, <i>й</i> үннүг сөстөрни шын бижиири.</p> <p>Сөстүң уткалыг кезектерин аңгылаар. Чаа сөстөрни тургузар. Хурааңгай сөстөрни тывар.</p> <p>Морфологтуг демдектериниң аайы-биле аттыг чугаа кезектерин ылгаар, оларны домак тургузарынга ажыглаар, синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр.</p>
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Тест-айтырыглар</i>		Тест айтырыгларга харыылаар, канчаар күүсеткенин сайгарар, бодунга түңнелдерни үндүрер.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Сөзүглел-биле ажыл. Чугаалажып билири – кижиниң ниити культуразының бир кезии. Диалог болгаш монолог, оларның хевирлери.</i>		Диалог, монолог болгаш оларның дугайында билиглерин ханыладыр. Сөзүглелдер-биле ажылдаар, монологтуг хевирлерин аңгылаар (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын). «Күс» деп чурукту чуруп бижиир. «Чайны канчаар эрттиргеним» (тоожуушкун), «Куштар чүге изиг чурттарже ужарыл?» (угаап боданыышкын) дээн чижектиг кыска сөзүглелдерни тургузар. Диалогту тургузар, ону бижимел илередир. Бөлүктүң ажылынга киржир.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	Чугаа чорудулгазының хевирлери. Тодаргай болгаш элээрткен медээ. Улуг каралап, таныжып болгаш сайгарып номчууру. Номчуурунуң, дыңнаарының, чугаалаарының болгаш бижиириниң культуразы.	3	Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин аңгылаар: номчууру, дыңнаары, чугаалаары, бижиири. Сөзүглелди номчуур, дыңнаар. Тодаргай болгаш элдээрткен медээни билип ашыдаар. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелин кыскалададыр азы делгеренгей дамчыдар. Улуг каралап, таныжып болгаш сайгарып номчуурунуң чаңчыл-мергежилдерин, ном болгаш өске-даа медээ дамчыдар

	<p>Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары: тыва-орус, орус-тыва дээш о.ө., тайылбыр, орфографтыг словарьлар.</p>		<p>үндезин-барымдаалар-биле ажылдаар аргаларны практикага хереглээр. Кайы-бир темага херек материалдарны чыыр, оларны чаңгыс аайлап тургузар; янзы-бүрү үндезин-барымдаалардан херек медээни тывар. Номчааны чечен чогаалдан сөзүглелди оон утказын өскертпейн сактып бижиир. Сактып бижип тургаш, тыва литературлуг дылдың кол-кол нормаларын сагыыр. Тыва дылдың словарьларын ажыглаар: очулга словарьлары (тыва-орус, орус-тыва дээш о.ө.), тайылбыр, орфографтыг словарьлар.</p>
	<p><i>Эдертиг</i></p>		<p>Сөзүглелди кичээнгейлиг дыңнаар, утказын дамчыдар. Дылдың орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыыр.</p>
<p>Дыл дугайында эртемниң кезектери</p>	<p>Лексикология болгаш фразеология. Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы. Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы. Ниити ажыглалдың сөстери. Ховар ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери.</p>	<p>13</p>	<p>Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле тодарадыр. Ниити түрк лексиканың, моол дылдан үлегерлээн лексиканың чижектерин тывар. Моол, төвүт, кыдат сөстери аңгылаар. Эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннарны тодарадыр. Ниити ажыглалдың, ховар ажыглалдың сөстери (эргижирээн сөстер (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер), кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери (диалектизмнер, мергежил сөстери, жаргонизмнер, терминнерни) аңгылаар. Мергежил сөстери, диалектизмнерни, терминнерни чугааның янзы-бүрү байдалдарына ажыглаар. Чечен чогаал сөзүглелдеринден эргижирээн сөстер, историзмнер, неологизмнерни тывар. Бодунуң чугаазындан жаргоннар болгаш диалектилерни чайладыр. Литературлуг дылды диалектилерден ылгаар.</p>

	<p>Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары.</p> <p>Фразеологияның дыл эртемниң кезээ болуру.</p> <p>Тыва дылдың фразеологтуг словары. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыннары болгаш оларның синонимнери.</p> <p><i>Словарьлыг диктант</i></p>		<p>Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагаанының талазы-биле сайгарылганы кылып номчуур.</p> <p>Хуу аттар дугайында кол билиглерни шиңгээдир. Оларның янзыларын аңгылаар (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнер), сөзүглелден тывар. Фразеологияның кол билиглерин шиңгээдир, медресеп билир.</p> <p>Хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарын аңгылаар. Фразеологизмнерни сөзүглелдерден, тайылбыр словарьдан тывар, олар-биле домактарны чогаадыр.</p> <p>Фразеологизмнерниң синонимин тывар. Орус дылдан чоок уткалыг фразеологизмнерниң чижектерин көргүзер. Тыва дылдың фразеологтуг словарын ажыглаар.</p> <p>Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында сөстерниң ажыглалыга хамаарыштыр үнелелди бээр.</p> <p>Тыва дылдың очулга болгаш терминер словарьларының төрөөн дылдың байлаан шиңгээдип алырынга ужур-дузалыын медресеп билир.</p>
	<p><i>Хыналда ажыл</i></p>		<p>Сөстүң утказын, ооң бөлүүн тайылбырлаарыга немелде онаалгалыг хыналда ажылды күүседир.</p>
	<p><i>Төлевилел «Мээң ук-төөгүм»</i></p>		<p>«Мээң ук-төөгүм» деп төлевилел-биле ажылдаар. Бодунуң ук-төөгүзүнүң дугайында материалдарны чыыр. Темага дүүшкек кыска шүлүктерни тывар, оларны ажыглаар. Ук-төөгүзүнүң дугайында сөзүглелди (тоожушкунну) бижиир азы схема, таблица ажыглап көргүзер. Класс мурнунга ажылының түңнелин таныштырар.</p>
<p>Дыл дугайында эртемниң</p>	<p>Морфология. Кылыг сөзү. Кылыг сөзүнүң грамматиктиг утказы,</p>	<p>18</p>	<p>Морфологияның кол билиглерин шиңгээдир. Тускай чугаа кезээ болур кылыг сөзүнүң дугайында билиглерин ханыладыр,</p>

кезектери	<p>морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.</p> <p>Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөри. Кылыг сөзүнүн тургузуу. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүнүн тургустунары болгаш оларнын шын бижилгези. Кылыг сөзүнүн болур, болбас хевирлери. Болбас хевирнин кожумактары. Кылыг сөзүнүн эге хевири. Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлери болгаш оларнын кожумактарынын шын бижилгези.</p> <p>Наклонение, ооң хевирлери.</p> <p>Болуушкун наклонениезинин үелери, оларнын кожумактары.</p> <p>Кылыг сөзүнүн синтаксистиг хүлээлгези. Кылыг сөзүнүн морфологтуг сайгарылгазы.</p>	<p>грамматиктиг утказын тодарадыр. Кылыг сөзүн морфологтуг демдектеринин болгаш синтаксистиг хүлээлгезинин аайы-биле тайылбырлаар. Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрүн аңгылаар.</p> <p>Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстөрүн шын тодарадыр. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүнүн тургустунарын тайылбырлаар.</p> <p>Болбас хевирде кылыг сөзүн шын бижиир, оларга ударениени сагыыр. Кылыг сөзүнүн эге хевирин билир. Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлеринин кожумактарын таныыр.</p> <p>Кылыг сөзүнүн наклонениезин тодарадыр, ооң хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар.</p> <p>Болуушкун наклонениезинин үелери аңгылаар: эрткен үелер (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үелер (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе).</p> <p>Кылыг сөзүнүн синтаксистиг хүлээлгелерин тайылбырлаар. Кылыг сөзүнүн морфологтуг сайгарылгазын кылыр.</p> <p>Чугаага кылыг сөзүнүн болуушкун наклонениезинин үелерин шын ажыглаар.</p> <p>Наклонениенин хевирлерин таблица, схемаларга көргүзөр.</p> <p>Кылыг сөзүнүн хевирлерин аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаар. Кылыг сөзүнүн наклонениелеринин, болбас хевиринин, немелде утка илередир хевирлеринин кожумактарын шын бижиир.</p>
Чугаа чорудулга	<i>Хыналда ажыл.</i>	Кылыг сөзүнгө хыналда ажылды күүседир.

зы болгаш чугаа культура зы			
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Наречие – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Наречиениң өске чугаа кезектеринден ылгалы. Наречиелерниң бөлүктери: үениң, туруштуң, сорулганың, чылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң. Наречиениң тургустунары болгаш оларны шын бижири. Наречиениң морфологтуг сайгарылгазы.	9	Наречиениң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр. Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгаар. Наречиелерниң бөлүктөрүн аңгылаар: үениң, туруштуң, сорулганың, ылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң. Наречиелерни (удурланышкак болгаш чоок уткалыг) аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Наречиениң тургустунар аргаларын билир, оларны шын бижилгезин сагыыр. Наречиелер кирген домактарны сайгарар, сөзүглелдерни номчуур. Наречиениң морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Чугаа чорудулга зы болгаш чугаа культура зы	<i>Сөзүглелге үндөзүлгөн бот ажыл.</i> <i>Чогаадыг – угаап боданыышкын.</i>		Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуур. Наречиелерлиг домактарны ушта бижиир, айтырыгларын шын салыр, оларны темалыг бөлүктөрүнүн аайы-биле аңгылаар. <i>«Кадыкшылын канчаар быжыглаарыл?»</i> деп темага сөзүглелди тургузар. Наречиелерни чогаадыг бижииринге ажыглаар. Бердинген темага угаап боданыышкынын илередири-биле херек сөстөрни домактарга таарыштыр ажыглаар, домактарны шын тургузар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Ат орну – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Ат оруннарының бөлүктери. Чамдык ат оруннарының	5	Ат орунунун грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектеринин, синтаксистиг хүлээлгезинин аайы-биле оларны тайылбырлаар. Ат оруннарының бөлүктөрүн аңгылаар (арынның, айтырыгның, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары), оларны синтаксистиг

	саннарға, падежтерге өскерлири. Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижири. Ат орнунуң морфологтут сайгарылгазы.		хүлээлгерин тайылбырлаар. Ат оруннарын өске чугаа кезектеринден ылгаар, падежтерге өскертир. <i>Силер, болар</i> де пат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүр ажыглаар, улуг улус-биле чугаалажып билир. Аңгы-аңгы от оруннары-биле домактарны чогаадыр. Ат оруннары кирген домактарны, сөзүглелдерни сайгарар. Ат оруннарының морфологтут сайгарылгазын кылыр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Тест-айтырыглар</i>		Ат оруннарынга хамаарышкан айтырыгларга харыылаар, даалгаларны күүседир.
	<i>Чогаадыг-чурумал</i>		Дириг амытаннар дугайында сөзүглелди дыңнаар. Ынак амытанының дугайында сөзүглелди боду тургузар. Уран аргаларны болгаш ат оруннарын ажыглаар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Синтаксистиң грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжыышкыны. Сөс каттыжыышкынында өзек болгаш чагырткан сөс.	3	Синтаксистиң кол билиглерин шиңгээдир. Сөс каттыжыышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр. Сөс каттыжыышкыннарын тывар, өзек сөстен чагырткан сөсче айтырыгны салыр. Сөс каттыжыышкыннарын домак тургузарынга ажыглаар.
	<i>Хыналда ажыл</i>		Сөс каттыжыышкынынга хамаарышкан хыналда ажылды күүседир, хостуг болгаш быжыг сөс каттыжыышкыннарын ылгаар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Домак. Бөдүүн домак дугайында билиг. Чугаалар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери. Алгы домаа. Домактың грамматиктиг ооргазы. Тургузуунуң аайы-биле домактарның	6	Сөс, сөс каттыжыышкыны, домакты ылгаар болгаш оларны тода тайылбырлаар. Чугаалар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын тодарадыр. Алгы домаан ылгаар. Домактың грамматиктиг ооргазын (кол сөс, сөглөкчини) тывар, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр. Домакта кол сөс биле сөглөкчиниң харылзаазын билир. Тургузуунуң аайы-биле домактарның

	<p>янзыларының дугайында ниити билиг.</p> <p>Бөдүүн домакта ударение дугайында билиг.</p> <p>Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы.</p>		<p>янзыларын ылгап өөренир: ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчыттынган болгаш нарынчыттынмаан, долу болгаш долу эвес.</p> <p>Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударениени; бижимел чугаага бижик демдектерин сагыыр. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны тургузар, орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыыр.</p>
Чугаа чорудулганы болгаш чугаа культуразы	<p><i>Тест</i></p> <p><i>Сөзүглел-биле ажыл</i></p>		<p>Синтаксиске тестини кылыр.</p> <p>Сөзүглел-биле ажылдаар. Ударениени сагып тургаш, сөзүглелди тода номчуур. Номчуурунун болгаш дыңнаарының чаңчылдарын улам ыңай сайзырадыр. Шын бижилгезин сактып алыры берге сөстөрни дүжүрүп бижиир болгаш оларны сактып алыр.</p>
Дыл дугайында ниити билиглер. Дыл дугайында эртемниң кезектери	<p>6 класска өөрөнгөн чүүлдеринге быжыглаашкын</p>	5	<p>Чоннун сагыш-сеткил культуразын, төөгүзүн, амыдыралын-чуртталгазын дамчыдар кол аргазы бооп чоруур тыва дылдың ужур-дузазының дугайында бодунун туружун (бодалын) бадыткаар. Сөс курлавырын байыдары-биле тыва дылдың словарьларын ажыглаар.</p> <p>Номчуурунун, дыңнаарының, чугаалаарының болгаш бижиириниң культуразын сагыыр. Тыва литературлуг дылды болгаш диалектилерни ылгаар. Тыва дылда хуу чүве аттарының янзыларын тодарадыр. Кылыг сөзүнүн уткалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөриниң тургустунарын тайылбырлаар.</p> <p>Болуушкун наклонениезиниң үелерин чугаага, хевир өскерттир кожумактарны бижикке шын ажыглаар.</p> <p>Кылыг сөстөрүн, наречиелерни, ат оруннарын грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле сайгарар болгаш чугаага шын ажыглаар. Домактан сөс каттыжышкыннарын</p>

		<p>тывар. Домакта кол сөс, сөглөкчини тодарадыр.</p> <p>Дыңнаан сөзүглелиниң утказын чугаалаар, ында кол болгаш дузалал медээни тодарадыр. Аңгы-аңгы байдалдарда болуп турар чугааны көргүскен оюннарга киржир мергежилин уламчылап, чугаазын сайзырадыр.</p>
Чугаа чорудулганы болгаш чугаа культуразы	<i>Түңнел хыналда ажыл</i>	Немелде онаалгаларлыг диктантыны бижиир.

7

класс (68 шак)

Бөлүк	Тема	Шак саны	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулганының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
Дыл дугайында ниити билиглер	Тыва дыл – күрүне дылы болгаш ооң ажыглалы.	1	Республиканың ажыл-амыдыралына тыва дылдың чугулазының дугайында чугаага киржир. Тыва дылдың ужур-дузазының болгаш хүлээлгелерин тодарадыр.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	5-6 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын. Кылыг сөзү, наречие, ат орну, оларны диалог, монологка ажыглаары.	3	Диалог болгаш монологту ылгаар. Мергежил сөстөрүн, терминнерни, быжыг сөс каттыжышкыннарын чугаага шын ажыглаар болгаш оларны сөзүглелден тывар. Кылыг сөстөрүн, наречилерни, ат оруннарын домак тургузарына ажыглаар. Өөрөнгөн чугаа кезектериниң морфологтуг демдектерин тодарадыр.
	<i>Диктант</i>		Диктантыны бижиир.
Дыл дугайында ниити билиглер	Тыва дыл – тыва чоннуң өнчүзү. Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы.	2	Тыва чоннуң культуразының дугайында сөзүглелдерни дыңнаар. Дыңнаан сөзүглелиниң кыска утказын чугаалаар азы бижиир. Тыва дылдың очулга (орус-тыва, тыва-орус) словарьларын ажыглаар.
Чугаа	Сөзүглел дугайында	5	Сөзүглелдин темазын болгаш кол

чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	билиг. Сөзүглелдин темазы болгаш кол бодалы. Сөзүглелдин кыска болгаш делгеренгей планы. Сөзүглелдернин янзылары: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын.		бодалын тодарадыр. Сөзүглелдин планын тургузар. Сөзүглелдернин янзыларын ылгаар: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын. Сөзүглелде домактарны дес-дараалаштыр болгаш сөзүглелдин кезектерин харылзаалыг кылдыр, темазынга дүүштүр тургузар. Сөзүглелге логиктиг ударениени сагыыр. Кайы-бир темага материалды чыыр болгаш ону чаңгыс аайлап тургузар. Янзы-бүрү литератураны ажыглаар. Бижимел чугаазын сайзырадыр. Чугаа культуразын сагыыр.
	<i>Чогаадыг-чурумал</i>		«Кырган-ачамның чайлаа» деп темага чогаадыгны бжиир.
	<i>Сөзүглел-биле ажыл</i>		Сөзүглелди боттары номчуур. Сактып алып. Тыва литературлуг дылдың нормаларын сагывышаан, номчаан сөзүглелиниң утказын аас-биле дамчыдар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Морфология. Кылыг сөзүнүң тускай хевирлери. Причастиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери. Эрткен үениң причастиези. Келир үениң причастиези, болгалак үениң причастиези. Причастиелиг бөлүглелдер, оларның домакка тодарадылга, байдал болуру. Морфологтуг сайгарылга. Деепричастиениң	7	Кылыг сөзүнүң тускай хевирлери – причастие болгаш деепричастие дугайында билип алып. Причастиениң грамматиктиг утказын, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ужур-дузазын тодарадыр. Эрткен болгаш келир үениң причастиелерин ылгаар. Болгалак үениң причастиезин ылгаар, сөзүглелден тывар, чугаага ажыглаар. Причастиелерни чүвөлөрнүң демдээн көргүзерде, ажыглаары. Причастиелиг бөлүглелдерни таныыр, оларның домакка тодарадылга азы байдал болуп чоруурун тодарадыр. Деепричастиелерниң грамматиктиг утказын, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадып

	<p>грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.</p> <p>Тыва дылдың деепричастиелери. Деепричастиелиг бөлүглел, аңаа бижик демдектери болгаш домакка байдал болуру.</p> <p>Морфологтуг сайгарылга.</p> <p><i>Словарьлыг диктант</i></p>		<p>сайгарар.</p> <p>Тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер.</p> <p>Деепричастиелиг бөлүглелдерни таныыр, оларга бижик демдектерин сагыыр болгаш синтаксистиг хүлээлгезин тодарадып сайгарар.</p> <p>Деепричастиелерни составтыг кылыг сөзүнүң кезээ кылдыр ажыглаар, ооң бодунуң (деепричастиениң) домакка кандыг кежигүн болурун тодарадыр.</p> <p>Деепричастиелерни болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни домакка ажыглаар.</p> <p>Причастиелер, деепричастиелер база причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдер кирген сөзүглелдерни номчуур болгаш сайгарар. Морфологтуг сайгарылганы кылыр.</p>
	<p><i>Тест</i></p>		<p>Өөрөнгөн темазынга тестини күүседир.</p>
<p>Дыл дугайында эртемниң кезектери</p>	<p>Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы.</p> <p>Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктери (үн, дааш болгаш хевир өттүнер сөстөр), оларның тургустунары.</p> <p>Составтыг кылыг сөстери тургузарынга ужур-дузазы база синтаксистиг хүлээлгези.</p> <p>Өттүнүг сөстөрниң морфологтуг сайгарылгазы.</p>	<p>2</p>	<p>Өттүнүг сөстөрүн танып тывар, оларның ниити утказын тайылбырлаар.</p> <p>Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыыт-дааш, үн өттүнер сөстөр, хевир-дүрзү өттүнер сөстөр, миннишкин илередир сөстөр.</p> <p>Оларны аян сөстөрүндөн ылгаар.</p> <p>Өттүнүг сөстөрүн шын тургузар.</p> <p>Составтыг кылыг сөстөрүн тургузарынга ужур-дузазын тайылбырлаар; оларның дузазы-биле составтыг кылыг сөстөрүн тургузар.</p> <p>Кылыг сөзүнүң составыга турда, синтаксистиг хүлээлгезин сайгарар.</p> <p>Өттүнүг сөстөрниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр.</p> <p>Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар.</p> <p>Өттүнүг сөстөр кирген сөзүглелдерни номчуур болгаш шын бижилгезин, утказын сайгарар.</p>
<p>Чугаа</p>	<p><i>Чогаадыг</i></p>		<p>Чайлаг азы кыштагже чораанының</p>

чорудулгазы болгаш чугаа культуразы			дугайында чогаадыгны өттүнүг сөстөрни ажыглап бижиир.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	<p>Дузалал чугаа кезектери.</p> <p>Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларның ылгалы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери.</p> <p><i>-биле</i> деп эдеринчини шын бижири.</p> <p><i>дег, ышкаш</i> деп эдеринчилерни бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары.</p> <p>Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның морфологтуг сайгарылгазы.</p>	3	<p>Дузалал чугаа кезектерин аңгылаар: эдеринчилер, эвилелдер, артынчылар. Оларның бөлүктөрүн ылгаар, каяа ажыглаарын билир.</p> <p>Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны ылгаар болгаш грамматиктиг хүлээлгелерин тодарадыр.</p> <p><i>биле</i> деп сөстү эдеринчи болгаш эвилел кылдыр ажыглаар, шын бижиир.</p> <p><i>дег, ышкаш</i> деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңнелгелиг бөлүглелдерни тургузар, бижик демдектерин сагыыр.</p> <p>Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны чугаага ажыглаар.</p> <p>Доора падежтерниң уткаларын дузалал аттар-биле илередир, янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээр болгаш оларны дузалал ат деп бадыткаар. Чугаа культуразын сагыыр.</p> <p>Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның морфологтуг сайгарылгазын кылыр.</p>
Дыл дугайында эртемниң кезектери	<p>Эвилелдер, оларның грамматиктиг хүлээлгелери.</p> <p>Чагырыштырбас эвилелдер: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.</p> <p>Чагырыштырар эвилелдер.</p> <p>Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазы.</p>	2	<p>Эвилелдерни танып тывар, оларның грамматиктиг хүлээлгелерин сайгарар.</p> <p>Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни аңгылаар.</p> <p>Чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле бөлүктөрүн ылгаар: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.</p> <p>Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар.</p> <p>Эвилелдерниң бөлүктөрүн бодунуң тургусканы кластер дузазы-биле көргүзер. Эвилелдерлиг домактарга бижик демдектерин сагыыр.</p> <p>Чоок уткалыг эвилелдерни шын ажыглаар.</p> <p>Чугаа культуразын сагыыр. Эвилелдер кирген домактарны тургузар.</p>

Дыл дугайында эртемниң кезектери	Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларны бөлүктээри болгаш шын бижири. Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазы.	1	Артынчыларны танып тывар. Артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының. Оларны шын бижиир болгаш чугаага ажыглаар. Чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Артынчыларның бөлүктериниң аайы-биле схеманы тургузар. Схемага үндезилеп артынчыларның бөлүктерин тайылбырлаар.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Хыналда ажыл</i>	1	Диктантыны бижиир. Сөзүглелден дузалал чугаа кезектерин тывар, оларның бөлүктерин тодарадыр.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Аян сөстери – онзагай чугаа кезээ, ооң бөлүктери. Аян сөстери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение. Аян сөстөриниң утказының аайы-биле сайгарылгазы.	2	Чугаада болгаш сөзүглелдерде аян сөстөрүн танып тывар. Кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилиниң өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрүн аңгылаар. Аян сөстөриниң дузазы-биле бодунуң сагыш-сеткилин шын илередир. Аян сөстери бар домакка бижик демдектерин болгаш ударениени сагыыр. Тыва литературлуг дылдың пунктуастыг нормаларын сагывышаан, сөзүглелди номчуур болгаш сайгарар.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Чурук-биле ажыл. Чогаадыг – чурумал</i>		Чурукка хамаарыштыр чогаадыг – чурумалды бижиир.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Сөс каттыжышкыныны ң сөстен болгаш домактан ылгалы. Сөс каттыжышкынар ының холбажыр аргалары:	4	Сөс каттыжышкынынын нарын болгаш составтыг сөстөрдөн ылгаар. Сөс каттыжышкынарнының холбажыр аргаларын аңгылаар: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга. Өзөк болгаш чагырткан сөстүң аразында холбаазын тодарадыр. Башкарылга, хамааржылга, каттыжылга холбаазы-

	<p>башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.</p> <p>Сөс каттыжышкыныны ң синтаксистиг сайгарылгазы.</p>		<p>биле каттышкан сөстөрнiң уткалыг харылзааларын ылгаар.</p> <p>Сөс каттыжышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.</p> <p>Домактан сөс каттыжышкыннарын ушта бижиир, өзек болгаш чагырткан сөстүң аразында холбаазын тодарадыр.</p> <p>Сөс каттыжышкыннарын тургузар.</p>
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Тест</i>		<p>Тестини кылыр. Домактардан сөс каттыжышкыннарын тывар, холбааларын айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче айтырыгны салыр.</p>
Дыл дугайында эртемниң кезектери	<p>Ийи чугула кежигүннүг домактар.</p> <p>Домактың чугула кежигүннери.</p> <p>Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тире.</p> <p>Кол сөс, ооң илереттинери.</p> <p>Кол сөстүң көргүзүкчүлери.</p> <p>Сөглекчи, ооң илереттинери, хевирлери (кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг).</p> <p>Сөглекчиниң составында модальдыг сөстер.</p> <p>Делгеренгей эвес бөдүүн домактар.</p> <p>Домактың синтаксистиг сайгарылгазы.</p>	6	<p>Ийи чугула кежигүннүг домактарны танып тывар.</p> <p>Кол сөс биле сөглекчини танып тывар, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерин билир.</p> <p>Сөглекчиниң хевирлерин аңгылаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг.</p> <p>Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөрни таныыр.</p> <p>Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөрнiң дузазы-биле кижиниң дыңнап турары болуушкунга хамаарылгазын (бүзүрээнин, бадыткаанын, чигзингенин, даап бодаанын) илередир.</p> <p>Кол сөс биле сөглекчини ажыглаар, домакка бижик демдектерин сагыыр.</p> <p>Кылыг сөстүг болгаш ат сөстүг составтыг сөглекчилерни домакка ажыглаар.</p> <p>Делгеренгей эвес бөдүүн домактарны таныыр.</p> <p>Делгеренгей эвес домактың синтаксистиг</p>

			сайгарылгазын кылыр.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Домактың ийиги черге кежигүннери. Немелде. Дорт болгаш доора немелделер, оларның илереттинери. Тодарадылга болгаш капсырылга, оларның илереттинери. Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктери: үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары. Байдалдарның илереттинери. Делгеренгей домактар дугайында билиг. Домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	8	Домактың ийиги черге кежигүннерин танып тывар. Домактың ийиги черге кежигүннерин аңгылаар: (дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдарын), оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерин сайгарар. Делгеренгей домактарны танып тывар. Делгеренгей эвес домакты ийиги черге кежигүннери-биле делгерендир. Төрээн дылынга бодалын шын, харылзаалыг болгаш чиге илередир. Домакта сөстөрниң туружун сагыыр. Чечен чогаал болгаш чугаалажыр стильдерде сөстөрниң туружун өскерттип ажыглаар. Делгеренгей домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Хыналда ажыл</i>		Хыналда ажылды кылыр. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
	<i>Сюжеттиг чурук-биле ажыл</i>		Чурукту топтап көөр. Ону чуруп бижиирде, сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын болгаш домактарны таарыштыр ажыглаар. Уткалыг сөзүглелди тургузар. Аңаа домактарның, абзацтарның дараалашкаан сагыыр.
Дыл дугайында	Чаңгыс чугула кежигүннүг	5	Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны танып тывар.

<p>эртемниң кезектери</p>	<p>домактар дугайында билиг.</p> <p>Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлери.</p> <p>Сөглекчи хевирлиг чаңгыс чугула кежигүннүг домактар. Тодаргай арынның домак. Тодаргай эвес арынның домак. Арын чок домактар.</p> <p>Кол сөс хевирлиг чаңгыс чугула кежигүннүг домактар. Ат домактары.</p> <p>Чаңгыс составтыг бөдүүн домактарның сөзүглел тургузарынга ужурдузазы.</p> <p>Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактың синтаксистиг сайгарылгазы.</p> <p><i>Словарьлыг диктант</i></p>	<p>Чаңгыс болгаш ийи чугула кежигүннүг домактарны ылгаар.</p> <p>Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлерин аңгылаар: сөглекчи хевирлиг (тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок) болгаш кол сөс хевирлиг (ат домаа) чаңгыс чугула кежигүннүг домактар.</p> <p>Долу болгаш долу эвес домактарны танып тывар. Оларны сөзүглел тургузарынга ажыглаар. Долу болгаш долу эвес домактарны киирбишаан, диалог тургузар мергежилдерин сайзырадыр. Албан-херек болгаш амыдыралчы харылзаалар үезинде чугаа нормаларын сагыыр болгаш билиглерин делгемчидер. Чугаага домак-сөстөрни ажыглаар. Аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.</p>
<p>Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы</p>	<p><i>Тест</i></p> <p><i>Чурук-биле ажыл.</i></p>	<p>Тестини кылыр. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.</p> <p>«Мээң өрээлим» деп темага чогаадыгны</p>

	<i>Чогаадыг-чурумал</i>		бижиир. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны ажыглаар. Орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларны сагыыр.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	<p>Нарынчыттыг домактар.</p> <p>Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттыг домак.</p> <p>Тускайлаан кежигүннер-биле нарынчыттыг домак.</p> <p>Причастиелиг бөлүглел-биле нарынчыттыг домак.</p> <p>Деепричастиелиг бөлүглел-биле нарынчыттыг домак.</p> <p>Деңнелгелиг бөлүглел-биле нарынчыттыг домак.</p>	10	<p>Нарынчыттыг домактарны танып тывар.</p> <p>Чаңгыс аймак кежигүннер-биле, тускайлаан кежигүннер-биле; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдер-биле; адалгалар, кирилде сөстөр, кирилде домактар-биле нарынчыттыг домактарны ылгаар.</p> <p>Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттыг домакты танып тывар, бижик демдектерин сагыыр. Чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер.</p> <p>Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстөрүн тывар болгаш бижик демдектерин сагыыр.</p> <p>Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны аңгылаар, бижик демдектерин сагыыр.</p> <p>Тускайлаан кежигүннер-биле нарынчыттыг домакты танып тывар. Тускайлаашкынның ужур-утказын билип алыр.</p> <p>Тускайлаан тайылбыр кежигүннерни болгаш капсырылгаларны таныыр, бижик демдектерин сагыыр.</p> <p>Причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдер-биле нарынчыттыг домактарны танып тывар, бижик демдектерин сагыыр.</p> <p>Адалгаларны таныыр. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгалар-биле нарынчыттыг домактарны тывар. Бижик демдектерин сагыыр болгаш үн аянының ужур-дуказын тайылбырлаар.</p>

	<p>Адалгалар, кирилде сөстөр, кирилде домактар-биле нарынчылтынган домактар.</p> <p>Нарынчылтынган домактын синтаксистиг сайгарылгазы.</p>		<p>Кирилде сөстөр, кирилде домактарны танып тывар.</p> <p>Кирилде сөстөр, кирилде домактар-биле нарынчылтынган домактарны тывар болгаш үн аянының ужур-дузазын тайылбырлаар.</p> <p>Нарынчылтынган домактарны чечен чогаал сөзүглелдеринден тывар. Оларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар.</p> <p>Нарынчылтынган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр.</p> <p>Нарынчылтынган домактын синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.</p>
<p>Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы</p>	<p><i>Хыналда ажыл</i></p>		<p>Хыналда ажылды күүседир.</p> <p>Нарынчылтынган домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.</p>
	<p><i>Эдертиг</i></p>		<p>Улустуң хөөмейжизиниң дугайында улуг эвес сөзүглелди номчуур. Хөөмейжи дугайында чугаага киржир.</p> <p>Нарынчылтынган домактарны сөзүглел тургузарынга ажыглаар, чугаазын байлакшыдар.</p>
<p>Дыл дугайында ниити билиглер.</p> <p>Дыл дугайында эртемниң кезектери</p>	<p>7 класска өөрөнгөн чүүлдеринге быжыглаашкын.</p> <p>Сөзүглелдер-биле ажыл.</p> <p>Кылыг сөзүнүң онзагай хевирлери.</p> <p>Причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдер.</p> <p>Дузалал чугаа кезектери, аян сөстери.</p> <p>Сөс каттыжышкыннарының холбаалары.</p> <p>Нарынчылтынган домактар.</p>	6	<p>Тыва дылдың статусунуң (деңгелиниң) дугайында чугаага киржир.</p> <p>Төрөөн дылдың кижиниң амыдыралынга болгаш ниитилелге ужур-дузазының дугайында тайылбырлаар. Тыва дылдың чаражын, байлаан үнелеп билир.</p> <p>Тыва улустуң культуразының бир кезээ болур тыва чугаа аянының онзагайының дугайында бодалын илередип билир.</p> <p>Сөзүглелди тургузар. Кандыг-бир темага материалдарны чыыр, оларны чаңгыс аайлап тургузар, чыып алганы медээлерни сайгарар. Причастиелерни, деепричастиелерни, олардан тургустунган бөлүглелдерни, өттүнүт сөстөрни, дузалал чугаа кезектерин, аян сөстөрүн чугаага ажыглаар, үжилери болгаш улуг улус-биле чугаалажып тура, чугаа культуразын сагыыр.</p> <p>Аян сөстери кирген сөзүглелдерге ударениени сагыыр.</p>

		Сөзүглелден бөдүүн домактарны, оларның иштинден сөс каттыжыышкыннарын тывар, холбааларын тодарадыр. Делгеренгей эвес домактарны ийиги черге кежигүннери-биле делгередир. Чечен чогаал сөзүглелдеринден нарынчыттыгана домактарны тывар, оларны сайгарар. Нарынчыттыгана домактарны бижимел болгаш аас чугаага ажыглаар, шын бижилгениң болгаш пунктуастыг дүрүмнерни, үн аянын сагыыр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Түңнел хыналда ажыл</i>	Түңнел хыналда ажылды кылыр.
	<i>Төлевилел тургузары</i>	Өөредиглиг төлевилелге киржир. Херек материалдарны солуннардан, Интернет четкизинден ылгап тывар, улус-биле чугаалажыр. Бөлүккө ажылдаар. Түңнелдерни үндүрер.

8

класс (68 шак)

Бөлүк	Тема	Шак саны	Өөреникчилернин кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлеринин чижек тайылбыры
Дыл дугайында ниити билиглер	Бүгү делегейниң төрөөн дылдар болгаш тыва дыл хүнүнүң дугайында.	1	Бүгү делегейниң төрөөн дылдар болгаш тыва дыл хүнүн тургусканының чылдагаанын база чугулазын билип алыр. Чон бүрүзүнүң төрөөн дылының ужур-дузазын үнелээр. Чоннуң төрөөн дылын ооң үндезин культуразын, төөгүзүн, ажыл-амыдыралын дамчыдарының кол аргазы деп билип алыр.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	7 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын. Кылыг сөзүнүң хевирлери. Дузалал чугаа кезектери. Аян сөстери. Нарынчыттыгана домактар.	5	7 класска алган чаңчыл-мергежилдерин улам ыңай сайзырадыр. Кылыг сөзүнүң хевирлерин тодарадыр. Домактарда дузалал чугаа кезектерин танып тывар. Дузалал чугаа кезектерин чугаага ажыглаар. Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр, чугаа кезектерин айтыр, бижик демдектерин сагыыр. Нарынчыттыгана домактарны

	Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы.		сөзүглелден тывар. Домактардан сөс каттыжыышкыннарын тывар, синтаксистиг харылзааларын тодарадыр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Хыналда ажыл</i>		Хыналда ажылды кылыр. Улуг эвес хемчээлдиг сөзүглелди тургузар. Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр, чугаа кезектерин айтыр, бижик демдектерин сагыыр. Домактан сөс каттыжыышкыннарын тывар, синтаксистиг харылзааларын тодарадыр. Бир нарынчыттынган домакты сөзүглелден тывар, бижик демдектерин шын бижиир.
	<i>Чогаадыкчы ажыл. Сөзүглел (угаап боданыышкын) тургузар.</i>		Демнежип ажылдаар. «Төрээн дыл чүгө херегил?» темага угаап боданыышкынын илередир. Түңнелдерни үндүрер. Дыл дугайында үлегер домактарны тывар. «Төрээн дылывысты кадагалаалыңар!» деп темага кыйгырыг хевирлиг сөзүглелди тургузар. Адресатты шилиир, аңаа тыва дылды кадагалап алырының дугайында бадыткап чугаалаар.
Дыл дугайында ниити билиглер	Тыва дыл болгаш улустуң аас чогаалы. Тыва дыл болгаш чечен чогаал. Тыва дыл амгы үеде <i>Словарьлыг диктант</i>	3	Тыва улустуң аас чогаалын, чечен чогаалын, төөгүзүн, культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билип алыр. Улустуң аас чогаалының дылын чечен чогаал дылындан ылгаар. Сөс курлавырын байыдарыңга тайылбыр, орус-тыва, тыва-орус болгаш тыва дылдың өске-даа словарьларын ажыглаар. Сөзүглелдерни этнокультурлуг утка болгаш дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының талазы-биле сайгарар. Бодунуң бодалын хостуг болгаш шын кылдыр илередип, сөзүглелдерни тургузар. Тыва литературлуг дылдың кол-кол нормаларын сагыыр.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында. Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта	8	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларын билер. Дорт болгаш доора чугааны база домакта авторнуң сөстери ылгаар, бижик

	<p>авторнуң сөстери болгаш бижик демдектери.</p> <p>Доора чугаа.</p> <p>Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.</p> <p>Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.</p> <p><i>Тест</i></p>		<p>демдектерин сагыыр.</p> <p>Дорт чугааны авторнуң сөстөрүндөн аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаар. Дорт чугаалыг домактарның схемазын тургузар.</p> <p>Өске кижиниң чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдар. Дорт чугааны дораа чугаа кылдыр өскертир. Цитаталарны танып тывар, бижик демдектерин сагыыр. Цитаталарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазын тайылбырлаар.</p>
	<p><i>Диктант</i></p>		<p>Диктантыны бижиир, тыва дылдың орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларын сагыыр.</p>
	<p><i>Чогаадыкчы ажыл. Дыңнадыг белеткээри.</i></p>		<p>Бот ажылдаар. Херек материалдарны, цитаталарны чыып тыргаш, «<i>Чоннар аразында эп-найырал – тайбың амыдыралдың үндезини</i>» деп темага дыңнадыгны белеткээр.</p>
<p>Дыл дугайында эртемниң кезектери</p>	<p>Синтаксис. Синтаксистиг харылзаалар, оларның хевирлери. Синтаксистин кезиктериниң дугайында билиг.</p> <p>Нарын домактарның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзаалар илередир аргалар дугайында ниити билиг.</p>	<p>8</p>	<p>Грамматиканың бир кезээ синтаксис дугайында билиглерин ханыладыр. Сөс катгыжышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны (деңнежилге, чагыржылга) тодарадыр. Нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргалар-биле таныжар: кожумактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстөр, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны.</p> <p>Аас чугаа культуразын хевирлээринге синтаксистин ужур-дузазын тодарадып тайылбырлаар.</p> <p>Сөс катгыжышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны тайылбырлаар.</p>
<p>Чугаа</p>	<p><i>Практиктиг ажыл</i></p>		<p>Практиктиг ажылды күүседир: нарын</p>

чорудулгазы болгаш чугаа культуразы			домактарның чижектерин дыңнап бижиир, нарын домактын кезектеринин аразында синтаксистиг харылзааларын тодарадыр (кожумактар, эвилелдер, эвилелзиг сөстөр, эдеринчилер, дузалал аттар, артынчылар, үн аяны).
	<i>Төлевилел тургузары</i>		Бөлүккө ажылдаар. Төөгүлүг болгаш культурулуг тураскаалдар дугайында материалдар-биле таныжар (шилип алыр). Төлевилелдин делгеренгей планын тургузар. Материалдарга үнлезилээн түңнелдерни кылыр. Түңнелинде « <i>Тураскаалдар чүнү чугаалап турарыл?</i> » деп темага чогаадыг-тоожуушкунну бижиир.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактарның бөлүктери: чагырышпаан, чагырышкан. <i>Сөзүглел</i>	3	Сөзүглелде нарын домактарны тывар. Нарын домактын иштинде бөдүүн домактарның утка аайы-биле харылзаалыын билир, оларның каттыжар аргаларын тодарадыр. Бодалын илередирде, нарын домактарны ажыглаар. Нарын домактарның схемазын тургузар. Аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр. Чугаа культуразынын нормаларын сагыыр. Нарын домактын хевирлерин билир. Нарын домактын синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домактын кезектеринин каттыжар аргалары. Чагырышпаан нарын домактын синтаксистиг сайгарылгазы.	8	Чагырышпаан нарын домактын каттыжар аргаларын тодарадыр: эвилелдер дузазы-биле (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар); үн аяны; нарын домактын кезектеринин уткалыг харылзааларын билир Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектерин сагыыр. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаар, үн аянын сагыыр. Бөдүүн домактардан чагырышпаан нарын домакты тургузар. Чагырышпаан нарын домактын синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа	<i>Хыналда ажыл</i>		Хыналда ажылды кылыр. Немелде онаалгаларны күүседир: чагырышпаан нарын домактын синтаксистиг

культуразы			сайгарылгазын кылыр, характеристиказын бээр.
	<i>Чогаадыг</i>		Бөдүүн болгаш нарын домактарны ажыглавышаан, «Мээң хоорайымның (суурумнуң) келир үези» деп темага чогаадыгны бижиир.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	<p>Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.</p> <p>Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары.</p> <p>Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: үениң, тодарадылганың, немелдениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.</p> <p>Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.</p> <p><i>Эдертиг</i></p>	16	<p>Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар.</p> <p>Чагырышкан нарын домактың кол болгаш чагырткан домактарының аразында уткалыг харылзаазын тодарадыр. Кол болгаш чагырткан домактарының кызыгаарын айтыр, кол домактан айтырыгны шын салыр.</p> <p>Чагырткан болгаш кол домактың аразында холбажыр аргаларын танып билер: кожумактар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны.</p> <p>Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын таныыр: үениң, тодарадылганың, немелдениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.</p> <p>Чагырышкан нарын домакты схема ёзугаар тургузар. Чагырышкан нарын домакты аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың пунктуастыг, грамматиктиг нормаларын сайгарары-биле номчуур болгаш сайгарар.</p> <p>Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.</p>
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Хыналда ажыл</i>		Хыналда ажылды кылыр. Немелде онаалгаларны күүседир: чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр, характеристиказын бээр.
	<i>Чогаадыкчы ажыл</i>		«Надя Рушеваның амыдыралының дугайында» деп авазының чугаазын

			чагырышкан нарын домактарны ажыглавышаан, сактып тургузар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны ажыглавышаан, бердинген сөзүглелди чедир бижиир.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Нарын синтаксистиг конструкция дугайында билиг. Оларның кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери. Нарын синтаксистиг конструкцияның сайгарылгазы.	2	Нарын синтаксистиг конструкцияларны таныыр, оларның кезектериниң аразында харылзааларны (дес-дараалаан, чаңгыс аймак эвес, чаңгыс аймак болгаш холушкак) ылгап, танып билир. Нарын синтаксистиг конструкцияларга бижик демдектерин сагыыр. Нарын синтаксистиг конструкцияларның сайгарылгазын кылыр. Нарын синтаксистиг конструкцияларны угаап боданышкынга (монологка) ажыглаар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Пунктуация дугайында билиг. Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарынга бижик демдектери. Нарынчыттырган домактарга бижик демдектери. Нарын домактарга бижик демдектери. Дорт чугаалыг болгаш цитаталыг домактарга, диалогтук сөзүглелге бижик демдектери.	2	Бижик демдектерин кандыг таварылгаларда ажыглаарының дүрүмнерин чаңгыс аайлап тургусканының дугайында билип алыр. Тыва дылдың пунктуастыг нормаларын сагыыр. Бижик демдектериниң ужур-дузазының дугайында билип алыр. Домактың төнчүзүнге бижик демдектерин шын ажыглаар: улуг сек, айтырыг демдээ, кыйгырыг демдээ, хөй сек. Нарынчыттырган, чагырышкан, чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектерин шын ажыглаар. Дорт чугаалыг болгаш цитаталыг домактарга, диалогтук сөзүглелге бижик демдектерин ажыглаар болгаш дүрүмнерин сагыыр. Биче секти, ийи секти, бүдүн чартык секти, кавычканы ажыглаар. Тире болгаш дефисти ылгаар. Тыва дылдың словарьларын ажыглаар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	8 класска өөрөнгөн чүүлдеринге быжыглаашкын	12	Чугаазын сайзырадыр, херек кырында алган билиглерин бадыткаар. Сөс каттыжышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны тодарадыр. Сөзүглелден

		<p>нарынчылтынган домактарны, домактан сөс каттыжыышкыннарын тывар, оларның синтаксистиг харылзааларын тодарадыр.</p> <p>Дорт болгаш доора чугаалыг домактарны тургузар, оларны эде тургузар, бижик демдектерин сагыыр.</p> <p>Цитаталарны чугаага ажыглаар. Боду нарынчылтынган, нарын домактарны болгаш нарын синтаксистиг конструкцияларны тургузар, бижик демдектерин сагыыр.</p>
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Эдертиг</i>	<p>Сөзүглелди кичээнгейлиг дыңнаар, сактып алыр. Белеткел саазыннарга сактып бижиир, эдилгелерни кылыр. Эдертигни бижиир. Дыңнаан сөзүглелиниң утказын долузу-биле азы кыскаладып дамчыдар. Орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнерин сагыыр.</p>
	<i>Хыналда ажыл</i>	<p>Хыналда ажылды күүседир. Немелде онаалгаларны кылыр: чагырышпаан, чагырышкан нарын домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыр, характеристиказын бээр.</p>
	<i>Практиктиг ажылдар: чагаа бижири, интернет четкизинге чүве бижиириниң чуруму</i>	<p>Интернет четкизинге харылзаажылга үезинде чугаа культуразын сагыыр, чагаалажырының нормаларын сагыыр, тыва <i>ө, ң, ү</i> деп үжүктерни шын ажыглаар.</p>

9

класс (68 шак)

Бөлүк	Тема	Шак саны	Өреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
Дыл дугайында ниити билиглер	Тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле харылзаалы.	3	<p>Чоннуң төөгүзүн болгаш культуразын билип алырынга ужурдузалыг төрөөн дылдың дугайында чугаага киржир.</p> <p>Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын тайылбырлаарда, дыңнадыгларны белеткээрде, словарьларны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаар.</p>

			Тыва дугайында сөзүглелдерни сайгарар, сөс курлавырын байыдар, төрөөн чериниң дугайында билиглерин делгемчидер. Сөзүглелдерден херек медээлерни тывар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	8 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар Домак (бөдүүн, нарынчыттынган, нарын). Нарын синтаксистиг конструкциялар.	4	Дорт болгаш доора чугаалыг домактарга бижик демдектерин сагыыр. Аас чугаага цитаталарны ажыглаар болгаш бижимел чугаага шын көргүзер. Бөдүүн болгаш нарын (чагырышпаан, чагырышкан), нарын синтаксистиг конструкцияларны тургузар мергежилдерин улам сайзырадыр, оларны сөзүглелден танып тывар, аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Чугаа культуразын сагыыр. Угаап бодаар, бодунуң бодалын бадыткаар.
	<i>Хыналда ажыл</i>		Хыналда ажылды күүседир, нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
Дыл дугайында ниити билиглер	Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы болгаш хүлээлгелери. Петроглифтер, иероглифтер дугайында. Түрктерниң орхон-енисей бижиктериниң дугайында. Төвүт болгаш эрги моол бижиктер болгаш тыва дыл. Тыва дылдың шинчилекчилери. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл (ном, нейтралдыг,	12	Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын билир. Тыва дылдың ниитилел болгаш күрүне амыдыралынга ужур-дузазын үнелээр. Тыва дылдың делегей чергелиг үнелиин сайгарып боданыр. Петроглифтер болгаш иероглифтерниң чижектери-биле таныжар. Тываның хаяларында бижиктер дугайында эртем-шинчилелдиг ажылдарны сонуургаар. Барыын-Хемчиктиң Бижиктиг-Хаяда болгаш Улуг-Хем девискээринде хаяларда чуруктар дугайында презентацияларны

	чугаа), литературлуг эвес дыл (девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, жаргоннар).		кылыр. Түрктерниң орхон-енисей бижиктериниң дугайында чугаага киржир. Оларның чуруктары-биле таныжар. Тыва улустун дылының сайзыралынга бижиктин ужурдузазын үнелеп көөр. Тыва дылдың шинчилекчилери болгаш оларның эртем ажылдарының чижектери-биле таныжар. Тыва дылдың хевирлерин ылгап тодарадыр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Тест</i>		Айтырыгларга харыылаар.
	<i>Төлевилел тургузары</i>		Тыва дылдың шинчилекчилериниң дугайында төлевилелди чогаадып кылыр.
	<i>Эдертиг</i>		Дириг амытаннар дугайында сөзүглелдин номчулгазын дыңнаар. Дыңнаан чүүлүн бижимел дамчыдар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери. Сөзүглелдин темазы, кол бодалы. Сөзүглелдин уткалыг кезектери (микротема). Домактарның болгаш сөзүглелдин кезектериниң аразында харылзаалыы. Абзац дугайында билиг. Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин планы. Тезис. Сөзүглелди допчулай бижиири (конспект). Аннотация. <i>Чогаадыг</i>	13	Сөзүглел дугайында билиин ханыладыр. Сөзүглелдин кол демдектерин (уткалыг кезектерге чарлыры, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, кезектериниң аразында харылзаалыы) тодарадыр. Сөзүглелде чугула (дүлгүүр) сөстөрни тывар. Сөзүглелдин кол бодалын болгаш темазын тодарадыр. Сөзүглелдин уткалыг кезектерин ылгаар. Домактарның болгаш сөзүглелдин кезектерин харылзаштырып турар аргаларны тодарадыр. Абзацты чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болур деп билип алыр. Сөзүглелдин тургузуун тодарадыр. Сөзүглелди тургузар база ону эде тургузарының кол хевирлерин (план, тезис, конспект (допчулай

	<i>Тест</i>		<p>бижиир), аннотацияны) ажыглаар. Сөзүглелде фонетиктиг, лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг курлавырының аайы-биле сайгарар. Сөзүглелге сөстү доора болгаш көжүрген уткаларында кылдыр, контекстиг синонимнерни болгаш антонимнерни, окказионализмнерни (авторнуң бодунуң чогааткан сөстерин) ажыглаар.</p> <p>Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдерин тургузар.</p> <p>Сөзүглелди кандыг сорулга-биле, кымга хамаарыштыр бижээниниң болгаш ооң темазының, кол бодалының аайы-биле дылдың аргаларын шилип ажыглаар. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарар.</p>
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Эдертиг</i>		<p>Сөзүглелди кичээнгейлиг дыңнаар. Сөзүглелдин уткалыг кезектрин (микротемаларын) тодарадыр. Утказын шын дамчыдар. Дылдың нормаларын сагыыр.</p>
Дыл дугайында эртемниң кезектери	<p>Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери: ном болгаш чугаа стили.</p> <p>Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстер, хевирлер, домактар.</p> <p>Чугаа стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразы.</p> <p>Бөдүүн чугаа стили. Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры,</p>	26	<p>Функционалдыг стильдерни азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлерин аңгылаар: ном болгаш чугаа стили.</p> <p>Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстер, хевирлер, домактарны тодарадыр.</p> <p>Чугаа стилин тодарадыр, ооң-биле холбашкан чугаа культуразын сагыыр.</p> <p>Чугаа стилиниң хевирлерин (кандыг-бир чүве чугаалажыры, кандыг-бир айтырыгга хамаарыштыр маргыжары, чугаалаары, кижилерниң амы-хууда чагаалары) ылгаар болгаш оларның</p>

	<p>маргыжары.</p> <p>Ном стили, ооң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек стильдери.</p> <p>Эртем стилиниң жанрлары (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия). Публицистика стилиниң жанрлары (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...).</p> <p>Албан-херек стилиниң жанрлары (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...).</p> <p>Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дыл талазы-биле онзагайлары.</p> <p><i>Словарьлыг диктант</i></p>	<p>онзагайларын тодарадыр.</p> <p>Ном стилин тодарадыр, ооң янзыларын (эртем, публицистика, албан-херек) ылгаар.</p> <p>Ном стилиниң кол жанрларын ылгаар: эртем (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...).</p> <p>Чечен чогаал дылының онзагайларын тодарадып тайылбырлаар.</p> <p>Тыва литературлуг дылдың кол функционалдыг стильдерин (ном стили, чугаа стили) шингээдир Тыва дылдың словарьларын тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири болгаш сөс курлавырын байыдары-биле ажыглаар.</p> <p>Бодунуң шын эвес чугаалаан чүвезин эде тургузар. Сөзүглелдин кайы стильге хамааржырын тодарадыр. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге сөзүглелдерни тургузар. Эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве чугаалаар; кандыг-бир маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээринге киржир. Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринде, сөс курлавырын чөптүг ажыглаар. Аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин</p>
--	---	--

			тургузар: үнелел, аннотация, илеткел, статья, рецензия, статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж, шынзылга, билдириешкин дээш о.ө.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Айтырыгларга харыылар</i>		Айтырыгларга аас-биле харыылаар. Бодунуң билиин бадыткаар. Түңнелдерни үндүрер.
	<i>Диктант</i>		Сөзүглелде домактарны сактып ап, диктантыны бижиир.
	<i>Практиктиг ажыл</i>		Практиктиг ажылды күүседир.
Дыл дугайында ниити билиглер разделы науки о языке	9 класска өөрөнгөн чүүлдеринге быжыглаашкын 5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге түңнел Дыл эртемниң кол кезектери.	10	Монолог болгаш диалогтуң, чугаа чорудулгазының хевирлериниң дугайында алган билиглерин чаңгыс аайлаар болгаш түңнээр. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кызырып азы долузу-биле дамчыдар. Сөзүглелди тема, идея, тургузуг болгаш чугааның чурумал, тоожушкун, угаап боданыышкын хевирлериниң кайызынга хамааржырының талазы-биле сайгарар. Чугааның аңгы-аңгы стильдерниң, жанрларның болгаш хевирлериниң чижектерин тургузар: тезис, үнелел, илеткел; чагаа, хол үжүү, шынзылга, билдириешкин, резюме; тоожушкун, чурумал, угаап боданыышкын; статья, илеткел, сайгарылга, интервью, орук демдеглелдери. Тыва дылды чоннуң чаагай чаңчылдарының, төөгүзүнүң дугайында медээни кадагалап арттырар болгаш дамчыдар аргазы кылдыр медереп билер. Кижини төрөлгөтөнниң амыдыралынга бижиктиң ужур-дузанының дугайында сайгарылгалыг чугаага (дискуссияга) киржир. Үннүң утка ылгаар хүлээлгезин тодарадыр. Тыва дылдың

		<p>өскертилге, чогаадылга, хевир өскертир кожумактарын ылгаар. Сөс тургузарының кол аргаларын тодарадыр. Кижиниң бодалын, сагыш-сеткилин, эмоционалдыг байдалын илередиринге сөстүң ужур-дузанын тайылбырлаар. Чугаа кезектерин грамматиктиг утка болгаш морфологтуг демдектерин, синтаксистиг хүлээлгелерин барымдаалап танып тывар, алган билиглерин бадыткаар, деңнээр, түңнээр.</p> <p>Бодунуң бодалын илередиринге синтаксистиң ужур-дузанын тайылбырлаар.</p> <p>Сөстү шын бижирде, фонетика, сөс тургузуу болгаш морфология талазы-биле алган билиглеринге, сайгарылгаларга даяныр.</p>
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Түңнел хыналда ажыл</i>	Түңнел хыналда ажылды кылыр. Немелде онаалгаларны күүседир.
	<i>Төрээн дылдың ужур-дузанының дугайында дискуссияга киржири</i>	Темалыг дискуссияга киржир. Аңаа бодунуң бодалын хостуг, шын илередир. Тус айтырыгга хамаарышкан факт-барымдааларны сайгарар, бодунуң бодалын бадыткаар болгаш түңнелди үндүрер. Чугаа культуразын сагыыр, кайы хире улус-биле харылзажып билириниң деңнелин боду үнелеп көөр.

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Средняя общеобразовательная школа с. Эрги-Барлык»
Барун-Хемчикского кожууна Республики Тыва

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
учебного предмета «Родная (тувинская) литература»,
5-9 классы

с.Эрги-Барлык 2023 г

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Төрээн чогаал эртемийн өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарыга «Төрээн (тыва) чогаал» эртемийн чижек өөредилге программасынга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарынга дүүштүр кылдырган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде кириген «Төрээн чогаал» эртемийн шийгээткениниң түннелдерин кичээнге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралыга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттырган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылганы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдырган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного

образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);

– Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;

– Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);

– Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациясында өөредилге адырында «2100 чылдың школазы» төлевилелдиң чугула угланышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шиңгээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредириниң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бжиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербишаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшкинниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдиг-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредири – төрээн чогаал эртемниң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шингээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемин «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрээн (тыва) чогаал» болгаш «төрээн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөренигиниң түңнелинден төрээн дылынга ынаа, хумагалы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодараттынар. Тыва чуртунуң ʼзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөреткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогуумчалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шиңгээттирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөредир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрээн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарынга, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрениген билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөредилгениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөренир.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга-шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөредип, кижизидип, сайзырадырынга *таарымчалыг байдалдарны тургузары*.

Сорулгаларын кннседириниң аргалары:

– амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүң бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

– төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинемес байлаан медегердди-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

– чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүң бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

– тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

– тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар;

– уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

– класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарыңга хамаа-рыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни бодунуң деннели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларыңга, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;

– аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бжири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;

– бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;

– өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонuurгаар, кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;

– кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээдип ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;

– чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчууруңга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонuurгап номчууруңга кижизидер ажылдар;

– тыва дылыңга, ёзу-чаңчылдарыңга хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажилдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга.

–

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан өөредир сүме ёзугаар өөредилгениң Федералдыг базистиг планында кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шингээдир 4 дугаар вариантыны боттандырамынче угландырган турган¹. Ук вариант ёзугаар төрөөн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазын 5–9 класстарга тус-тузунда 102 шакка үлелгелиг берген.

Россия Федерациязының өөредилге яамызының *доктаалдары болгаш дужаалдары* база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шингээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажилчын программаның тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Програмада төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрениринге 68 шакты чижеглей кылган.

---

¹ 2021–2022 өөредилге чылында Тыва Республиканың өөредилге черлеринге өөредилге планнарын тургузары-биле ажилдап кылдырган методиктиг сүмелер (ТР-ниң өөредилге яамызының дужаалы № 829-д, июнь30, 2021 ч.). Тус-тус өөредилге организацияларынга ажилчын программаның тургузукчулары школазының угланыышкыннарынга дүүштүр шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

5 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар: «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле үгү».

Хуулгаазын тоолдар: «Тос оолдуг Доктагана кадай».

Анаа тоолдар: «Чангыс ой аъттыг үш алышкы», «Балыкчы Багай-оол».

Фольклор. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызык.

Авторлуг тоолдар.

Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыктыгыл?».

Сюрюн-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа».

Чулдум Ч. М. «Тарааның тывылганы».

Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай».

Тыва проза

Куулар Н.Ш. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер).

Кужугет М. А. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...».

Саган-оол О. К. Чечен чугаа «Эжишкилер».

Сарыг-оол С.А. “Эдер амытаннар” (тоожудан эге).

Сувакпит О. О. Чечен чугаа «Аът чарыжы».

Суван Ш. М. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар», чечен чугаа «Кара-Баштыг».

Сюрюн-оол С. С. Чечен чугаа «Ус-кушкаш».

Өлчей-оол М.К. “Тергелиг аът” (“Хөөрээрниң чугаалары” деп номдан).

Чадамба Л. Б. Тоожу «Аян-чорук» (шилиттинген эгелер).

Эргеп М. С. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Иргит Л. Х. Басня «Теве».

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Сиген шөлүнге», «Эзимнерниң ыры».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш...».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Ынак Тывам».

Серен С. С. Басня «Ном биле Портфель».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк “Ном”, «Маадыр Чүргүй-оол».

Сувакпит О. О. Шүлүк «Россияга алдар», «Кечил-оолдун солдаттары»; басня «Арзылаң биле Пар».

Үержаа А. (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым».

Тыва драматургия

Донгак Э. Л. Шии «Буянныг амытаннар».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Леонардо да Винчи. Притчалар. «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан».

Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар».

Санги В. М. Тулаага ужуражышкын («Баштайгы олча» / “Время добычи” деп номдан).

Литература теориязы

Деңнелге. Улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Эпитет. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. Пейзаж. Авторлуг тоолдар. Диригжидилге. Басня.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө». Сарыг-оол С. А. «Ном». Сувакпит О. О. Басня «Арзылаң биле пар», шүлүк «Россияга алдар». Үержаа А. Шүлүк «Ие дылым».

6 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар.

«Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижини канчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан дагларының дугайында», «Теве-Адар».

Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

Улустуң ырлары. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очалаңдан кедилерин», «Тооруктуг долгай таңдым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем». «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Улустуң ырлары. Кожамыктар.

Алгыш-йөрээлдер. Хам алгыштары.

Авторлуг тоолдар. Сарыг-оол С. А. «Агар-Сандан ыяш».

Тыва проза

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Хлеб».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык».

Сувакпит О.Ө. Чечен чугаа «Буянның сергези».

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Кижини-Бүрүс», «Азыранды».

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиттинген эгелер).

Ойдан-оол Х. М. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Өгге йөрээл».

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Козлова С. В. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Молдурга С. Б. Шүлүк «Амытаннар чылы».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Сүрүң-оол С.С. «Аът биле оор».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Чаргы».

Танова Е. Т. Шии «Илбилиг согун».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Братья Гримм. Тоол «Ак чылан».

Бурят улустуң аас чогаалы. Алтаргана.

Крылов И. А. Басня «Шиижек биле көге буга».

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай»
(шилиттинген эгелер).

Оралбаев У. О. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг».

Литература теориязы

Мифтер, тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. Ыр, кожамык дугайында билиг. Тыва улустуң ырылары. Гипербола болгаш литота дугайында билиг. Басня дугайында билиг. Чогаал маадырының дугайында билиг. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары.

Шээжилээр чогаалдар

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Тока С. К. Тоожу «Араттын сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

7 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Маадырлыг тоолдар (эпос). «Танаа-Херел» «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».

Тыва проза

Бадра И. У. Роман «Ужудукчу Кидиспей» (шилиттинген эгелер).

Доржу М. Б. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш».

Иргит И. Б. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».

Кенин-Лопсан М. Б. Тоожу «Хайыралыг Калчан-Шилгим» (шилиттинген эгелер).

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиттинген эгелер); чечен чугаа «Степан Сарыг-оолдуң плантациязы».

Пюрбю С. Б. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. «Найырал».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Соругга», роман «Аңгыр-оолдуң тоожузу» (шилиттинген эгелер).

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Чээн оол».

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиитинген эгелер).

Ховенмей Б. Д. Чечен чугаа «Чүү болганыл?» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Кужугет М. А. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».

Даржай А. А. Шүлүк «Авамга», шүлүк «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Улаастайга», «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Төрээн дылымга».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Алдан-маадыр».

Серен-оол В.С. Шүлүк «Каң-кыс».

Сувакпит О.Ө. «Ылар», «Сат Бүрзекей дугайында баллада».

Тыва драматургия

Кудажы К-Э. К. Шии «Он бир».

Россия чоннарының литературызы. Делегей литературызы.

Цэдэв Дожоогийн. Шүлүк «Гобиде өг».

Элляй С. Р. Шүлүк. «Экии, тыва чонум!».

Литература теориязы

Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг. Чогаалдың темазы болгаш идеязы. Чечен чугаа дугайында билиг. Тоожу дугайында билиг. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг. Шүлүк дугайында билиг. Шии дугайында билиг.

8 КЛАСС

Тыва проза

Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи».

Доржу М.Б. Новелла «Даг эзири».

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тону».

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер), «Танды кежии»

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).

Ховалыг М. Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (өөрлөш шүлүктен шилилге).

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен», шүлүк «Дыт».

Намзырай З. А. Шүлүк «Дуруяалыг шөл», шүлүк «Авам мени манап орап»

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Херээжен», шүлүк «Авамның ынак оглу», шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилиттинген эгелер).

Сюрюн-оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыг кускуннуң чагыы».

Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үне».

Тыва драматургия

Кок-оол В. Ш. Шии «Самбажык».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилиттинген эгелер).

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер).

Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал».

Шиллер Ф. И. Шии «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген эгелер).

Чогаал теориязы

Шүлүглел дугайында билиг. Шии дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (шилилге-биле).

Кудажы К-Э. К Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле).

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк «Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

9 КЛАСС

Эрте-бурунгу түрк бижимел

«Күлтегин» («Күлтегинге тураскааткан биче бижик»). «Означенное суурдан тывылган бижик».

Тыва проза

Даржай А. А. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер), чечен чугаа «Он рубль».

Куулар Н. Ш. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. Тоожу «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер).

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилиттинген эгелер).

Сегленмей Ф. Ш. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер).

Тока С. К. Очерк «Каргыга чорааным».

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Бурунгунуң изи-биле» шүлүк «Авамга», шүлүк «Тыва дылым».

Идам-Сюрюн М. Ы. Баллада «Союспаң».

Иргит И. Б. Шүлүк «Көжээ дажы».

Кюнзегеш Ю.Ш. Баллада «Көк-Эл», баллада «Багырның хылыжы».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей».

Намзырай З. А. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум».

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек», шүлүк «Кара-Суг», шүлүк «Тулчуушкунче», шүлүк «Хайыракан», баллада «Кызыл кош».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).

Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот».

Россия чоннарының литературы. Делегей литературы.

Распутин В. Г. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (шилиттинген эгелер).

Шекспир В. Шии «Ромео биле Джульетта» .

Чогаал теориязы

Очерк дугайында билиг. Баллада дугайында билиг. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг. Трагедия – шии чогаалының хевири.

Шээжилээр чогаалдар

Даржай А. А. Шүлүк «Тыва дылым».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей» (шилилге-биле).

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш кара», «Үш каржы», «Үш дудуу» (шилилттинген эгелер).

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек» (шилилге-биле), шүлүк «Кызыл кош», шүлүк «Хайыракан».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилилге-биле).

Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилилге-биле).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилилге-биле).

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот» (Караның монологу).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ДЕҢНЕЛИНГЕ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрээн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдынган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң түңнелдери предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер төрээн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүле, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагыш чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрээн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

Предметтиг түңнелдер төрээн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шингээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунуң хевирлеттингениниң түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шингээдириниң бот-хуу ажил-чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөредилгени төрээн (тыва) чогаал эртемиден дашкаар шингээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүнүң үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шингээдип өөрөнир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

5-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИНГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалда ооң салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалының онзагайын илередип, ооң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарып билир;
- улустуң аас чогаалында мөзү-шынар айтырыыныга хамаарыштыр хар-назынынга дүүштүр тайылбырлыг сайгарылганы кылып билир;
- тоолдарның өөредиглиг ужур-утказын, кижизидикчи салдарын тайылбырлап билир; аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып, характеристика берип, өске маадырлар-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып шыдаар;

- чогаал үзүндүлерин медеделдик номчуп база утказын сөзүглелге дүүштүр тода эдerti чугаалап билир;
- маадырларның хөделиишкиннеринге бот-хуузунуң хамаарылгазын чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг тайылбырлап билир;
- чогаалды улустуң аас чогаалы-биле холбаалыг өөредери, оларның аразында харылзааны тодарадып билир;
- чогаалды рольдап аянның номчуур;
- өөрөнгөн чогаалдарында мөзү-шынар айтырыынга база амыдыралда үнелерни (маадырларның буянныы, эвилең-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы аажы-чаңны эвилең чоруктуң ажып тиилээри дээш о.ө.) сайгарып билир;
- сөзүглелге план тургузуп билир;
- сөзүглелди план ьзугаар тода азы шилилгелиг эдerti чугаалаары;
- пейзаж – чогаалдың уран аргаларының бирээзи дээрзин билир;
- салдынган айтырыгларга аас-биле азы бижимел долу харыылап шыдаар;
- чогаалда тоожукчу маадырның омур-хевирин ылгап билир;
- чогаалда маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип шыдаар, чогаалда болуушкуннарның амыдырал-биле холбаалыын эскерип билир;
- төлевилел, презентацияларны кылып билир (башкының удуртулгазы-биле).

Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

- уран-чечен чогаалдың кижиниң чуртталгазында таарымчалыг салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалында көдүртүнгөн мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билир;
- улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле хөй талалыын сайгарып билир;
- хуулгаазын тоолдарның өске тоолдардан ылгавырлыг онзагайларын тодарадып шыдаар;
- тоолдарның угаан-меделер сайзыраарынга салдарлыын тодарадып билир;
- буян, эвилең-ээлдек, чөптүг чорук, төрөөн черинге ынакшыл, улуг кижилерге хүндүлел болгаш оон-даа өске шынарларга хамаарышкан мөңгө билиишкиннерни тодарадып шыдаар;
- үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин тодарадып билир;

- өөрөнгөн тыва үлегер домактарның ханы утказын сайгарып билир;
- үлегер домактарга даянып, кижини долгандыр делегей болгаиш амыдырал дугайында өөредиглиг сөстөрнүң утказын тодарадып билир;
- өөрөнип турар чогаалдарын жанр аайы-биле ылгап шыдаар, оларның фольклор үндезинниин илередип билир;
- авторлуг тоолдарның идеялиг утказының онзагайын, оларның чоннуң тоолдары-биле харылзаалыын, дөмей болгаиш ылгалдыг талаларын тодарадып шыдаар;
- тоолдар маадырларының аажы-чаңынга, оларның хөделишишкиннеринге үнелелди берип билир;
- басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнөрин, мугулай чоруун сойгалап болгаиш сайгарарып билир;
- басняда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, чогаалдың идеялиг утказын илередиринге салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалында чоннуң мерген чугааларының өөредиглиг ужур-утказын тодарадып билир;
- пейзаж дузасы-биле маадырларның иштики аажы-чаңын (психологтуг байдалын) илередип билир;
- чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын: деңнелгени, эпитетти, диригжидилгени, метафораны тып, тема болгаиш идеяны тодарадырынга оларның салдарлыын сайгарып билир;
- чогаалда диалогтарның, монологтарның салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың идеялиг ужур-утказын база чогаал маадырларының овур-хевирин илередиринге авторнуң туружун бодунуң билип турар шаа-биле тодарадып билир;
- чогаалчыларның чогаадыкчы намдарында солун, төөгүлүг болуушкуннарны дыңнап, сактып ап чоруур;
- чечен чогаалды сайгарарының эге чадазын билир, кол болгаиш ийшиги черге маадырларның дугайын бодунуң көрүжү-биле үнелеп билир;
- чечен чогаалда улустуң аас чогаалының салдарын эскерип, тодарадып билир;
- өөрөнип шиңгээткени литературлуг терминнерни ажыглап (бойдус чурумалы дээш о.ө.), чогаалды шиңгээткен билиштинге дүүшүтүр сайгарарып билир;
- чогаалда кол маадырның өскелерден ылгалдыг аажы-чаңын тодарадып билир;
- Тожу чонунуң диалектизин сактып ап, онзагайын тодарадып билир;

- *план ёзугаар долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир;*
- *төөгүлүг болуушкуннарга даянып, чогаалды сайгарып билир.*

6-ГЫ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында арга-мергежилди шиңгээдип алырлар:

- алгыш-йөрөөлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;
- чогаалдардан алдынган үзүндүлөргө аттарны чогаадып, цитаталыг планны тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;
- шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын, аяанныг, тода эдерти чугаалап билир.
- өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болууш-куннарны дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузарын билир;
- чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маа-дырларын тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны берип шыдаар;
- өөрөнип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар;
- чогаалдың утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгерөңгей, шилилгелиг, допчулай) чорудуп билир;
- номчаан чүүлүнгө бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыска үнелелди бижип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарыңга аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип билир;
- словарьларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарыңга хамаарыштыр чөптүг ажыглаар;
- немелде литература-биле база улуг улустуң медээлери-биле ажылдап билир болур ужурлуг.

Предметтиг тнңнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- шүлүктүн темазын болгаш идеязын бодунуң көрүжү, чижектер-биле тодарадып билир;
  - аянныг номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;
  - тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
- тыва чоннуң аажы-чаңында мөзү-шынарының бедии, чөптүг, шынчызы, төрөөн черинге шынчы бараан болуру дээш о.ө. омур-хевир дугайын бодунуң угаап, билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг харыылап шыдаар;
- төөгү чугаа – аас чогаалының бир тускай жанры деп билип, шиңгээдир;
  - төөгүлүг бадыткалдыг чижектерге даянып, сөзүглелдин утказын ажыдып билир;
  - чоннуң төөгүзүн, чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын, улустун ырларында кижиниң иштики дегелейин өөренир;
  - улустун ырларын күүседип билир;
  - алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр тускай, шүлүк тургузуглуг жанры деп билип, шиңгээдир;
  - өөрөнгөн тоолдарыңга дөмейлештир бодунуң тоолдарын чогаадыр;
  - бурят болгаш тыва үштөөн одуругларның онзагайын тодаргайлап билир (аас чогаалының бир хевирин);
  - басняда авторнун туружун, сюжет-композициялыг онзагайын тодарадып билир;
  - «басня» деп терминни, аңаа хамаарышкан сөстөрни ажыглап тура, сөзүглелди сайгарып билир;
  - басняның өөредиглиг талазын сайгарган чугаага киржир;
  - басняны рольдап аянныг номчуур;
  - проза чогаалындан үзүндүнү аянныг номчуп күүседир;
  - чогаалда персонажтар-биле диалог чугаа тургузуп шыдаар;
  - тоожунуң маадырларыңга деңнелгелиг характеристика берип билир;
  - маадырларга портрет тургузуп билир;
  - чаңгыс маадырга характеристика берип билир;
  - маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип билир;
  - шиңгээди чогаалының улустун аас чогаалы-биле харылзаалыын илередип билир;
  - чогаалды кандыг-бир литературлуг жанрларга хамаарыштырып, тайылбырлап билир;
  - чечен чогаалдың идеязын тодарадып, ында теманы болгаш идеяны билип, тайылбырлап шыдаар;
  - дыңнаан азы номчаан сөзүглелдинге хамаарышкан айтырыгларга харыылап билир;

– башкының дагзып кааны чогаадыкчы хевирниң бижимел ажылдарын күүседип шыдаар;

– дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевир тургузарынга авторнуң ажыглаанын илередип билир, идея тодарадырынга ооң салдарын тодарадып билир;

– автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа үндезиннерден тып билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

– чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле капсырлаштыр чуртталганы дыл дузазы-биле чуруурунуң онзагайын тодарадып билир;

– чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалда салдарын тодарадып билир;

– идея илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин билир;

– чогаалчыларның чаңгыс идеялиг уткалыг чогаалдарын номчуп, деңнеп билир;

– «легенда» болгаш «миф» деп билишикиннерниң онзагайын тодарадып билир;

– чоннуң күзелдериниң мифтерде болгаш чүдүлгеде киргенин, октаргай – делегей, бойдус болуушкуннарын холбап, тайылбырлап билир;

– төөгү чугааларда хөөредиишкин (чогаадып каан) болгаш фантастика киргенин илередип билир;

– тыва улустуң ырларында төөгүлүг болуушкуннарны, чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар үнелериниң киргенин тодарадып билир;

– тыва улустуң ырларында темаларның хөй янзылыын тайылбырлап билир;

– йөрээлдерниң хевирлери, янзылары болгаш тургузуунуң онзагайын, ужур-утказын тодарадып билир;

– алгыштар болгаш йөрээлдерни ылгап билир;

– алгыштарның уран-чечен, дыл база композиция талазы-биле онзагайын тодарадып билир;

– хувискаал, чаа амыдырал, чаа үе темазын Агар-Сандан ыяштың омурун дамчыштыр чураанының онзагайын билир;

– тоолдарда гипербола болгаш литоталарның салдарын илередир билир;

– көшкүн чоннарның өөредиглиг мерген чугааларының үн алчып турарын деңнеп, сайгарып билир;

– сөзүглелди долу азы шиллелдиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир;

– чоннуң тоолдарын авторлуг тоолдардан ылгап билир;

- *Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң маадырлаг чоруунуң дугайында чогаалдарны номчуурунун, сайгарып чугаалажырының чугулазын билип турар;*
- *басня жанрының тывылганының төөгүзүн шиңгээдир, тургузуунуң онзагайын билир, катантап турар;*
- *чогаалда авторнуң туружун, авторнуң идея илередириниң онзагай салым-чаяанын сайгарып турар;*
- *чогаалда чырыттынган болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын бадыткалдыг сайгарып билир;*
- *персонаж болгаш прототип, авторнуң оуру, допчу намдары, лириктиг маадыр болгаш шүлүкчү;*
- *сөзүглелде янзы-бүрү омур-хевирниң умур-утказын (кижиниң омуру, бойдуштуң омуру, үениң омуру, чылдың омуру, дириг амытанның омуру, болуушкуннуң омуру, бир чүүлдүң омуру) билир;*
- *тыва аңчыларның чаңчылдары болгаш дүрүмнери-биле таныш;*
- *аңгы-аңгы чогаалдарда аваларның омур-хевирин деңнеп билир;*
- *шииде чөрүлдээни, оларның идеялиг утказын болгаш темазын билир;*
- *маадырларның чугаа-домаа, хөделишишкуннеринге даянып, тодаргай чуруп билир;*
- *чогаалга план тургузуп билир, план ёзугаар эдерти чугаалаар;*
- *башкының удуртулгазы-биле чогаадыкчы ажылдарны (төлевилел, шинчилел ажылдар, презентация дээш о.ө.) кылып билир.*

7-ГИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- *бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;*
- *эпос жанрының онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып билир;*
- *эпостуң кол маадырларының омур-хевирин ажыдып билир;*
- *чогаалдарның тема, идея, сюжет, композициязын илередип билир;*
- *чогаалдарда символиктиг омурларның делгем умур-утказын база чогаалдар аттарында символиктиг уткаларны тодарадып билир;*
- *төрээн чуртунуң, чериниң төөгүзү-биле чогаалдарның сырый харылзаалыын тодарадып билир;*
- *авторнуң тоожуушкунунуң онзагайын илередип билир;*
- *кол болгаш ийиги чергениң маадырларының чогаалдарның умур-утказын долу ажыдарынга салдарын тодарадыр;*

- маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;
- өг-бүле кижизидилгези болгаш кижиниң хевирлеттинеринге чогаалдарда кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларга үнелелди берип билир;
- «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп билиишкиннерни ажыдып билир;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни (литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен чугаа, шүлүк, чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга дээш о. ө.) сайгарылга үезинде чөптүг ажыглап билир;
- өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, шии) мөзү-шынар айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыын тодарадып билир;
- өөренип турар чогаалдарында дүүштүр бодунуң үнелээри билиишкиннерниң уг-шиин тодарадып билир;
- чогаалдарның кижизидикчи салдарын идередир;
- шииде персонажтарның тема, идея тодарадырынга тус-тус салдарлыын база оларның чечен ужур-дузазын демдегеп билир;
- чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;
- чогаалды сайгарып турар үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;
- чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел илередип билир;
- аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;
- чогаал сайгарылгазынга (критика) хамаарышкан литература-биле, тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажил-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг ажилдар-биле ажилдап билир;
- чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңней сайгарып билир;
- номчаан чогаалынга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрни сөзүглелден тып билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажылынга хамаарышкан бижимел ажилдар күүседиринге төлевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлаң (шинчилел ажылын кылырынга) ажилдап, бижимел ажилды билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

- уран чүүлдүң өске хевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;
- чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаш байдалдарны, болуушкуннарны бадыткалдыг илередип билир;
- «национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;
- өөренип турар тоожузунга дүүштүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;
- чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттиң болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадып билир;
- сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир;
- улусчу чаңчылдарның болгаш шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадып билир;
- детальдар болгаш чогаал аттарының сюжет шугумун илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалалы, мөзү-шынар дээш о.ө. илередип билир;
- чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илередип билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып билир;
- чогаалда маадырларның окур-хевиринге, болуушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илередип билир;
- чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;
- тыва эки турачыларның окур-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарынга үнелел кылып билир база дайын темазынга бижиттинген чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының окур-хевир тургузарынга ажыглалын тодарадып билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунуң тайылбыры (интерпретация) база үнелелди бээр;
- өөренген чогаалдарынга бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;
- башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаш, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир.

8-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг тигнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;
- символиктиг оворларның делгем уjur-утказын тодарадып билир;
- «Чөөн чүк», «эр сөс», тоожукчу маадыр болгаш оон-даа өске таваржы бээр билиишкиннерниң утказын сайгарып билир;
- авторнуң чогаал бижиир бот-тускайлаң аянын, дылының онзагайын билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларының чогаал темазын болгаш идеязын тодарадырынга салдарлыын билир;
- чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билир;
- сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренир;
- нарын, философчу уткалыг чогаалдарның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
- угаап боданырын сайзырадыр;
- чогаалдарда өөредиглиг чугааларның идеялиг утка илередиринге база теманы бадыткалдыг ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир;
- чагыг, сургаал сөстөргө даянып, чиге, тода аас болгаш бижимел харыыларны берип билир;
- чогаал темазынга даянып, ханы угаадыглыг, сайгарылгалыг чугаага киржир, бодалдарын хостуг илередип билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижи, амыдыралдың чидиг айтырыгларынче көрүжү, бот-хуунуң туружун илередирин билир;
- авторнуң стили, чогаалдың дылы болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыр;
- чогаал жанрларынга дүүштүр оларның онзагайларын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып шыдаар;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билииш-киннерни билир;
- символиктиг овор-хевир деп билиишкинни боттарының деңнели-биле сайгарып шыдаар;
- детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын тодарадырынга салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың аас чогаалдан үндезинниг харылзаалыын билир;

- чогаалда болуушкуннарны төөгүлүг үе-биле чергелештир бодунуң билип турары-биле сайгарып билир;
- тыва дылче очулдурган чогаалдар дугайын билир;
- комментарийлиг номчулганы күүседип билир;
- чогаалдың композициязын сайгарып шыдаар;
- чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадып шыдаптар;
- уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле чогаалды чергелештир шингээдип билир;
- төрөөн чер, төрөөн дыл, чөрөөн чон дугайында чогаалдарны өөрөнгениниң аайы-биле бөлүктөп, сайгарып билир;
- ава дугайында чогаалдарның идеязын амыдырал болгаш чогаалдан алган бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билир;
- З. А. Намзырай болгаш өске-даа херээжен чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын билир;
- мөзү-шынар темазында бижиттинген чогаалдарның өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын илередип билир;
- чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шингээдип, бот-тускайлаң ажылдап билир;
- аянынг номчулганың негелдезинге дүүштүр (монолог, диалог, рольдап) номчуурун билир;
- элээдилер делегейинде, өг-бүлө болгаш ниитилелде көдүртүнүп турар чидиг социал айтырыгларга хамаарышкан чогаалдарны сайгарып, бот-хуузунуң көрүжүн чиге, тода тайылбырлап билир;
- угаап-боданыышкынныг болгаш өске-даа угланыышкыннарлыг бижимел ажылдарны күүседип билир;
- аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонуургап, дыңнап, сайгарып билир;
- библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

Өөреникчи шингээдип ап шыдаптар аргалыг:

- *кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге уран чүүлдүң бир хевири чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;*
- *чурттуң төөгүзү болгаш чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижиниң аразында харылзаалыын шингээдип алыр;*
- *литературлуг дүрүм, терминнер болгаш билишकिनерге хамаарышкан сөстөрни мөзү-шынар болгаш эстетикага дүүшкен чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге чогуумчалыг ажыглаар;*

– бойдус чурумалы (пейзаж) тема болгаш идея ажыдарының чепсээ дээрзин шиңгээдир;

– новелла жанрының онзагай талаларын илередип билир, ында композиция тургузуун, дылдың чурумалдыг ажыггалының база өске-даа аргаларның чогаал маадырларының иштики делегейин билип алырынга салдарын тодарадып билир;

– тыва литератураның тургустунуп, хөгжүп эгелээн чылдарында тыва чогаалчыларның иши жанрының хевирлериниң сайзыраарыга салдарын каксы билир;

– либретто жанрының онзагайын тодарадып билир, улустуң аас чогаалының ук хевирниң сайзыраарыга ужур-дуказын билир;

– очерк жанрының онзагайын тодарадып билир, ук жанрда бижиттинген чогаалдарны билир;

– чечен чогаалдарның мөзү-шынар болгаш ниитилелде чөптүг эвес айтырыглар ишиттирлээринге салдарлыын тодарадып, чогаалдарның темазын илередип билир;

– кижилер аразында янзы-бүрү харылзааларны ажыдарыга чечен чогаалдың салдарын ажыдып билир;

– мөңгө үе, сагыш-сеткилдиң арыы, үе маңы дугайында угаап боданып билир;

– чогаалдарның төрүттүнген чылдагааннары, төөгүзү-биле ажылдап билир, херек кырында амыдыралда бар маадырларның чуртталгазы-биле таныжар;

– чоннуң амыдыралчы көрүжүн аас чогаалы, фольклор дуказы-биле тодарадып билир;

– сюжет болгаш композиция дугайында билигни билир;

– чогаал аттарының, ооң иштинде омур-хевирлерниң символиктиг ужур-утказын билир.

9-КУ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

– тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;

– төрөөн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;

- чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилик хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржип, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;
- сонuurгап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;
- эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижип билир;
- бодунуң чогаадыкчы сонuurгалын сайзырадырынга сонuurгалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;
- библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;
- Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;
- география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;
- руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деннели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);
- дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;
- чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;
- лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;
- чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;
- шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;

– тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;

– тоожукчунуң оворун тодаргай бижип билир;

– чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүргөн айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);

– ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;

– буддизм философиязын шингээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;

– «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шингээдиң ап шыдаптар аргалыг:

– *ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;*

– *тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;*

– *литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;*

– *литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, овор-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарына барымдаалап илередиң билир;*

– *орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медресеп билип турар;*

– *Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;*

– *эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередиң шыдаар;*

– *баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;*

– *чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының оворун илередиңде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;*

– *маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалына даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;*

- тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;
- очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;
- литературлуг терминнер болгаш билишикиннерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир;
- шииде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
- В.Ш. Көк-оолдуң чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
- Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннуң ништи оворун тургузуп билир;
- совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
- тодаргай үениң идеологтуг угланышыкынын чечен чогаалда чурраанының онзагайын илередип билир;
- тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билишикиннерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
- монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
- тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннуң чүдүлгө болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
- шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- Э. Б. Мижиттиң «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодашкынын илередип билир;
- чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
- өөрөдилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

ЧИЖЕК КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН²

5

класс

Бөлгк	Тема	Шак, ай- хннг	Өөреникчилернин кннседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Ном дугайында сөс	1	Чогаал – уран чүүлдүң бир хевири, чогаалдарда болуушкуннар төрээн чуртунуң төөгүзүнүң, төөгүлүг хүннериниң бадыткалдыг арыннары, херечизи дээрзин билип алыры. Литературлуг маадырларның омур-хевири, оларның кылып чоруур ажил-чорудулгазы, хөделиишкиннери – сайгаржып чугаалажыр чүүл дээрзин билип алыры. Кижиги бүрүзүнүң чуртталгазында чечен чогаалдың салдарын тодарадыры. Ном болгаш ооң маадырларының дугайында чугаага киржири
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Ном»	1	Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып билири. Номчаан чогаалын сайгарып чугаалажырынга идепкейлиг киржилгелии. Автор, чурукчу, редактор, корректор болгаш оон-даа өске номну белеткеп үндүрер ажилдакчылар дугайында медээ-биле таныжары. Аянның номчулганы күүседип билири. Ном, ооң кижиниң амыдыралында ажык-дузазының дугайында чугаага киржири
	Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө» Чогаал теориязы. Деңнелге	1	Шүлүктүң темазын тодарадып билири. Неологизм сөстөрниң утказы-биле ажилдап билири. Колхоз, колхозчу, бригада болгаш оон-даа өске чаа сөстер-биле ажил. Аянның номчулганы күүседип билири. Сөзүглелде дылдың чурумалдыг аргалары – деңнелгелерни тып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының сөзүглелде салдарын тодарадып билири

² Тематиктиг планнаашкын чижек хевирде болганда, ажилчын программаларның тургузукчулары боттарыны-биле шактар үлелгезин таарыштырып ап болур.

Проза	Сарыг-оол С. А. «Эдер амытаннар» («Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалдан үзүндү)	2	Чогаалчының намдарында элээди чылдарын, көшкүн тыва чоннун чаңчылчаан амыдыралы, ʼзу-чаңчылдары-биле холбап, деңней сайгарып билири. Чогаал маадырларына характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларын эге класска өөрөнгенинге даянып тып билири, оларның чогаалга салдарын тодарадыры. Чогаал маадырларының иштики делегейин бойдус чурумалын дамчыштыр тодарадып билири. Чогаалды улустун аас чогаалы-биле холбаалыг өөредери, оларның аразында харылзааны тодарадып билири
Эгээртинмес эртине байлак – аас чогаалы			
Аас чогаалы	Улустун аас чогаалы. Тоолдар	1	Тоол маадырларына характеристика бээри база оларның аажы-чаңын үнелээри. Башкының айтырыгларына харыылаары. Улустун аас чогаалында көдүртүнген мөзү-шынар айтырыын бодунун көрүжү-биле тайылбырлап билири. Улустун аас чогаалының кол өзээн мөзү-шынар айтырыы, чоннун эки аажы-чаңының дугайында айтырыглар тургузуп турар дээрзин ылгап билири. Улустун аас чогаалының жанр талазы-биле онзагайын сайгарып билири. Улустун аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билири. Улустун аас чогаалының кижизидикчи салдарын айтып, тайылбырлыг сайгарылганы кылып билири
	Хуулгаазын тоолдар «Тос оолдуг Доктагана кадай»	2	Хуулгаазын тоолдарның онзагай талаларын тодарадып билири. Номчаан тоолунун утказын дыңнакчыга чедимчелиг дамчыдып, тема болгаш сюжедин тодарадып билири. Угаап боданырын сайзырадырынга, ыдыктарга хамаарыштыр кижиниң хамаарылгазын хевирлээринге хуулгаазын тоолдарның салдарын тодарадыры. Тоолдарның өөредиглиг утказын илередири
	Анаа тоолдар. «Балыкчы Багай-оол»	2	Анаа (амыдыралчы) тоолдарның онзагайын тодарадып билири. Номчаанын дыңнакчыга тайылбырлыг дамчыдып шыдаар харык-шинээ. Анаа (амыдыралчы) тоолдарда кижиниң эки аажы-чаңын: эвилең-ээлдек болурун, эп-найыралдыг, чөптүг болурун тодарадып билири. Тоолга дүүшкек уткалыг мультфильмге хамаарыштыр чугаага киржип, сайгарып билири
	Тоол «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы»	1	Тоолда кол бодалды илередири. Маадырларның аажы-чаңын, мөзү-шынарын тодарадып билири. Номчаан тоолунга хамаарышкан айтырыгларга харыылап,

			сайгарып билири
	«Чеди иелиг Чес-Мыйыс»	1	Тоолда чырыттыңан чаагай сеткилди илередип билири. Тоолдарның дылының онзагайын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадып билири. Дириг амытаннар дугайында болгаш анаа (амыдыралчы) тоолдарны ылгап билири
	«Кускун биле Үгү» Чогаал теориязы. Эпитет дугайында билиг	1	Тоолдарның идея-тематиктиг угланышыкынын, кижизидикчи ужур-уткалыын, үнезин, номчукчуга салдарын тодарадып билири. Овур-хевирлерни ылгап билири. Тоолдарның дылының онзагайын тодарадып, оларның кол бодалды көргүзеринге салдарын илередип билири. Диалог чугааның салдарын билири. Команда бооп, бөлүктежи, диалог чугаа тургузуп ажылдап билири. Тоолдарда эпитеттиң салдарын тодарадып, сайгарып билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Леонардо да Винчи. Притча «Итпиктер болгаш оларның оолдары». «Пеликан»	1	Кижилерниң таарымча чок аажы-чаңы, ооң кижиге херекчок салдарының дугайында Леонардо да Винчинин чогаадыкчы өнчүзү – мерген чугаалары-биле таныжары. Мерген чугааларда (притчаларда) авторнуң туружун тодарадыры. «Бак сагыштың долузун» дириг амытаннар чижээнге илередип тайылбырлаары
Аас чогаалы	Фольклорнуң биче хевирлери. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр	1	Үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин сайгарып билири. Тыва үлегер домактарның утказын тодарадып билири. Үлегер домактарның делегей болгаш амыдырал дугайында өөредиглиг утказын тодарадып билири. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөрдө мерген утканың тодарадыын илередип билири. Үлегер домактарны шээжи-биле чугаалаары
Класстан дашкаар номчулга	Будуп Б. К. «Пословицы и поговорки тувинского народа» (шилилге-биле)	1	Орус болгаш тыва үлегер домактарда кижилерниң өттүнери күзенчиг эвес аажы-чаңын деңнеп, сайгарып билири. Башкының дузазы-биле билдинмес сөстөрни, сөс каттыжышыкыннарын тайылбырлыг сайгарып билири. Үлегер домактарның сургаалдыг утказын тодарадыры
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Бурят улустуң аас чогаалы. Триада	1	Көшкүн чоннарның өөредиглиг мерген чугааларын деңнеп, сайгарып (ниити болгаш тус-тус талаларын) билири. Бурят чоннуң аас чогаалының тыва чоннуң аас чогаалынга чоок, ылгалдыг талаларын илередири
Аас чогаалы	Фольклорнуң биче хевирлери.	1	Тывызыктарның тематиктиг бөлүктөрүн болгаш тургузуун тодарадып билири. Тывызыкты тыварынга хамаарыштыр аргаларны тодарадып билири. Деңнелгелиг

	Тывызыктар дугайында билиг		сайгарылганы кылып билири. Тывызыктарны аянныг ыдып салыры. Сайгарылга үезинде бөлүк, команда бооп ажылдап билири
Аас чогаалындан ужукталгаш...			
Проза	Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыкты- гыл?»	2	Литературлуг тоолдарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолдарны шилилгелиг эдерти чугаалап, оларның сургаалдыг утказын тодарадып билири. Сөзүглелдин утказынга, маадырларның хөделиишкиннеринге даянып, бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Рольдап аянныг номчулга. Номчуп турар чогаалынга хамаарыштыр үнелелди бодунуң хире шаа-биле тодарадып билири. Чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып билири, оларның чогаалга салдарын тодарадыры
	Эргеп М. С. «Чартык арбай»	1	М. С. Эргептин чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга. Уруглар чогаалчызының бижээни литературлуг тоолдарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолда мөзү-шынар темазын болгаш оң кижизидикчи салдарын сайгарып билири. Чогаал маадырларынга деңнелгелиг характеристиканы, маадырларның хөделиишкиннеринге тус-тус үнелел бээри
	Сүрүң-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа»	1	Чогаалды аянныг номчууру. Кыска тоолдарның онзагайын илередири. Номчуп турар чогаалында чидиг айтырыгга хамаарыштыр бодунуң үнелээшкинин тодарадып билири. Тоолдуң сайгарылгазынга идепкейлиг киржири. Тодаргай кылдыр эдерти чугаалаары
	Чүлдүм Ч. М. «Тарааның тывылганы»	1	Чогаалда төөгүлүг болуушкуннарның фольклор үндезиннеринге дүүштүр чогааттынганын тодарадыры. Тодаргай эдерти чугаалап билири. Айтырыгларга долу харыылаары
	Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?» Чогаал теориязы. Авторлуг тоолдар	1	Чогаалды аянныг номчууру. Бойдуска (хектин эдеринге) хамаарыштыр улусчу даап бодаашкынының онзагайы, ук чүүлге хамаарылгазын илередип билири. Маадырларга характеристика бээри. Улустуң аас чогаалының болгаш авторлуг тоолдарның дөмей болгаш ылгалдыг талаларын, идеялиг утказының чоок талаларын тодарадыры
	Сувакпит О. О. «Арзылаң биле Пар» Чогаал теориязы. Басня	1	Басняда кол бодалды илередири. Чогаалда маадырларның овур-хевири тус-тус ылгап тайылбырлаары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Шээжи-биле аянныг номчулганы күүседери. Басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнерин,

	дугайында билиг		мугулай чоруун сойгалаары болгаш сайгарары
	Серен С. С. «Ном биле Портфель»	1	Басняда кижилерниң багай аажы-чаңын: бодун тогдунарын, мактанырын сой-галаары болгаш сайгарары. Чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, басняның идеялиг утказын тодарадырынга оларның салдарын тодарадыры. Басняны рольдап аянның номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Крылов И. А. «Каарган болгаш дилги» Чогаал теориязы. Диригжидилге дугайында билиг	1	Басняда чоннуң мергенин, өөредиглиг ужур-утказын тодарадып билири. Авторнуң туружун илередири. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын тодарадыры. Тыва чогаалчылар С. Сарыг-оолдуң, Л. Чадамбаның, И. Медээчиниң очул-дурганы орус баснялар-биле шилилгелиг таныжылга. Басняны рольдап аянның номчууру
Поэзия	Иргит Л. Х. «Теве»	1	Лидия Иргиттиң өөредиглиг, каттырынчыг уткалыг чогаалдары-биле таныжылга. Сөзүглелден диригжидилгени тып, чечен чогаалга оларның салдарын илередири. Авторнуң туружун дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанындан тодарадып билири. Басняны рольдап аянның номчууру.
Чаштар делегейиниң көрүнчиги			
Проза	Чадамба Л. Б. «Аян-чорук»	4	Уруглар чогаалчызы Л. Б. Чадамбаның намдары-биле кыска таныжылга. Чаштар делегейин чуруур талазы-биле чогаалдың уран-чеченин, бижиттинген аянының онзагайын тодарадыры. Улустуң аас чогаалын чогаалда ажыглаанын база оларның кол бодал илередиринге салдарын илередип билири. Чогаал маадырларынга оларның тус-тус омур-хевиринге характеристика бээри. Чогаалды аянның номчууру. План ёзугаар азы шилилгелиг эдерти чугаалаары. План тургузары
	Олчей-оол М. К. «Тергелиг аът» («Хөөрээрниң чугаалары» деп номдан)	1	Чечен чугааның сюжет болгаш чончу аян хөөнүнүн онзагайын тодаргайлап билири. Хөөрээр маадырның аажы-чаңында ылгалып турар кол демдекти илередири. Чогаалды рольдап аянның номчууру. План ёзугаар эдерти чугаалаары
	Саган-оол О. К. «Эжишкилер» Чогаал теориязы.	2	О. Саган-оолдуң допчу намдары-биле кыска таныжары. Чечен чугааның идея, темазын тодарадып билири. Кижилер аразында найыралдыг болурунун эки салдарын тайылбырлаары.

	Пейзаж		Төмүр болгаш Маадырның омур-хевиринге деңнелгелиг характеристика бээри Пейзаж – бойдус чурумалы, чогаалда уран арга дээрзин билип алыры. Пейзаж деп терминниң утказынга дүүштүр сайгарылга кылып билири. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. План ызуугаар эдерти чугаалаары. План тургузары
	Сувакпит О. О. «Аът чарыжы»	2	Чогаалдың темазын, кол маадырның аажы-чаңының кол ылгавыр талаларын тодарадыры. Бичии аът мунукчузунуң психологтуг байдалын илередип билири: ооң шимчээшкини, бодунга бүзүрелдиг аажы-чаңы. Бодунуң мурнунга тургустунуп кээр берге байдалдарны көрүп, ажып эртип тура, бичии маадырның аажы-чаңының илереп кээрин хайгаарап билири. Чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база эдерти чугаалап билири. Айтырыгларга харыылаары
	Эргеп М. С. «Өдүгенде чайлаг» (тоожудан эгелер)	4	Чогаалдың темазын тодарадыры. Тожунуң бойдус чурумалын болгаш дириг амытаннарын омур-хевирлиг тодарадып билири. Чогаалдың дылын, Тожу чонунуң диалектизиниң онзагайын сайгарып билири. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база эдерти чугаалап билири
	Суваң Ш. М. «Кара-Баштыг»	2	Чогаалда болуушкуннарны болгаш чогаал маадырларының хөделииш-киннерин сайгарып билири. Чогаалда төөгүлүг болуушкуннарга хамаарыштыр сайгарылгалыг номчулганы чорудуп билири. Салдынган айтырыгларга аас болгаш бижимел-биле долу харыыны берип билири. Аянның номчулга
Поэзия	Лудуп Р. «Таваар, маажым бадып келгеш»	1	Авторнуң чашкы үени көргүскениниң онзагайын дылының уран-чеченинге даянып, илередип билири. Шүлүктү сайгарылгалыг номчуп билири. Кулунчактың омур-хевирин чуруп көргүзери. Шүлүктүң бижиттинген аянының онзагайын тодарадыры
Хуулгаазынар делегейи			
Проза	Суваң Ш. М. «Хүн-Херелден аалчылар»	3	Тоожуда уругларның омур-хевирин тус-тус үнелеп демдеглээри. Тоожукчунуң омур-хевирин. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Бердинген даалга ызуугаар сөзүглелди эдерти чугаалаары. Фантастиктиг чогаалдың онзагайын, чогаадып каан болгаш фантастиктиг арга ажыглалының тема тодарадырынга салдары
	Куулар Н. Ш. «Танаа-Херелдин чуртунда»	4	Фантастика аргаларының чогаалда киир-генин тодарадып билири. Үш эжишкиниң тоол ораныга чорумалдарының дугайында план ызуугаар азы кыска эдерти чугаалап, сайгарып билири. Аянның номчулга
	Донгак Э. Л.	2	Рольдап аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Буянның мөзү-шынарлыг

	«Буянный амытаннар»		болурунун: эвилең-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы чорукту эвилең аажы-чаңның ажып тиилээри дээш о.ө. – үнезин сайгарып билири. Шииниң маадырларынга характеристика бээри. Шииниң дылының онзагайын тодарадыры. «Кижини болгаш бойдус» деп теманы ажытканының онзагайын тодарадыры
Ыдыктар			
Поэзия	Пюрбю С.Б. «Ынак Тывам»	1	Шүлүктүн темазын тодарадыры. Шүлүкте дылдың чурумалдыг аргаларын тывары. Аянның номчулга
	Сувакпит О. Ө. «Россияга алдар»	1	Шүлүктүн тургузуунун онзагайын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының төрөөн черинге ынакшылды, чоргааралды илередиринге салдарын тодарадып билири. Аянның номчулга
	Үержаа А. «Ие дылым»	1	Авторнун номнары-биле таныжылга. Төрөөн дылды билириниң, ооң кижиниң амыдыралынга салдарлыын, үнезин тодарадып билири. Лириктиг маадырның төрөөн дылынга кандыг хамаарылгалыын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын сайгарып билири. Аянның номчулга
Тиилелгениң сылдыстары			
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Маадыр Чүргүй-оол»	1	Шүлүктүн темазын болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың маадырлары Чүргүй-оол болгаш Ивановның омур-хевирлерин көргүскениниң онзагай талаларын илередири. Сөзүглел-биле ажылдап билири. Баш-кының дузазы-биле азы бот-хуузунда төлевилел тургузар ажылга киржилгези
Россия чонна-рының литературазы. Делегей литературазы	Муса Джалиль «Укчугаштар»	1	Аянның номчулга. Дайын темазынга хамаарышкан чугаага киржилгези. Чогаалда көдүртүнген мөзү-шынар темазының чидиг айтырыгларын бодунуу-биле тайылбырлап билири. Айтырыгларга болгаш чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун туружун илередип тургаш, долу харыылаары
Класстан дашкаар номчулга	М. Сундуй «Дайынчылар» («Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номдан)	2	Авторнун кыска допчу намдары-биле таныжылга. Чогаалдан шингээткенинге даянып, тыва эки турачыларның маа-дырлыг чоруун сактып алыры, чогумчалыг тайылбырлаары. Чогаалдың кол идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын сайгарып билири. Тыва эки турачыларга хамаарышкан чугаага киржири. М.Б. Сундуйнун тыва эки

			турачылар дугайын төөгүгө арттырар ажыл-чорудулгазынга үнелел бээри. Бот-хуузунда төлевилел тургузар ажылга киржилгези
	Сувакпит О. Ө. «Кечил-оолдуң солдаттары»	2	Шүлүкте кол бодалдарны илередири: чоннар аразында найырал, төрөөн черинге бердингени, чоргаар аажы-чаң, сеткил-сагыжының туруму. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва эки турачыларның омур-хевиринге характеристика бээри. Капитан Тюлюш Кечил-оолдуң маадырлыг чоруу-биле таныжары. Тыва эки турачыларның аъттыг эскадроннуң капитаны Кечил-оол дугайында дыңнадыг кылыры. Сөзүглелге хамаарыштыр айтырыгларга харыылаары
Дириг амытаннар делегейи			
Поэзия	Кюнзегеш Ю. Ш. «Эзимнерниң ыры»	1	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының шүлүкте салдарын сайгарып билири. Бойдус камгалалының дугайында чугаага киржири
Класс-тан даш-каар номчул-га	Аракчаа К. М. «Сыын мунупкан» («Кара-Ашактың кускуну» деп номдан)	1	Чогаалчының бойдус дугайында чогаалдары-биле таныжары. Номчаанын сайгарары. Дылдың чурумалдыг аргаларының омурлуг салдарлыын сайгарып билири
Проза	Сүрүң-оол С. С. «Ус-кушкаш»	1	Чечен чугааның темазын тодарадыры. Чогаалда Ус-кушкаштың омур-хевирин сайгарары, чечен чугааның кижизидилгелиг салдарлыын тодарадыры. Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаары
	Күжүгет М. А. «Азыранчып чорааш...»	2	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Кол маадырның кылган чоруун үнелээри. Калбак чогаалды сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередип билири. План ёзугаар эдерти чугаалап билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Санги В. М. «Тулаага ужуражышкын» («Баштайгы олча» / «Время добычи» деп номдан)	1	Чечен чугааны номчууру болгаш эдерти чугаалаары. Тоожукчу маадырның чашкы сактыышкынын көргүзүп чугаалажыры. Кырган-аваның болгаш аваның омур-хевиринге характеристика бээри

Шупту:	68 ш.	
Тема болгаш кезектерни өөрөнгөн соонда хыналда (азы өске-даа) ажылдарның хевири ³		

6

класс

Бөлүк	Тема	Шак, ай-хүннү	Өөрөнгөчүлөрдүн кинесидир ужурулу кал-кал ажыл-чорудулгасы
Кирилде	«Литература – уран чүүлдүн хевири»	1	Төрөөн – тыва чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири дээрзин билип алыры. Амыдыралды чечен оворже кирип чуруур онзагай талаларын сайгарган чугаага киржири. Кижинин мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге чечен чогаалдын салдарын тайылбырлап билири. Чаа өөредилге чылында номчуур чогаалдары-биле таныжары.
Аас чогаалы – чоннун эртинези			
Улустун аас чогаалы.	Чогаал теориязы. Мифтер тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. «Ай, хүн». «Чеди-Хаан сылдыс». «Үгер канчап дээрже үне бергенил?». «Кизи канчап эң-не күштүг амытан»	4	Чогаалды сайгарылгалыг номчууру азы эдерти чугаалаары. Тоолчургу чугааларда болгаш мифтерде дылдын чурумалдыг аргаларын тывары болгаш оларның чогаалга салдарын илередири Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар деп терминнернин ылгавырлыг онзагайларын илередири. Делегей хүлээп алышыккынын, чүдүлгени болгаш амыдыралда үнелер дугайын деңнеп, хайгаарап билири

³ Аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хевирлерин чорудары башкының планы өзугаар чоруттунар болгаш бердинген чижек программаның календерь-тематиктиг планнаашкынын чорудуунга кирип аар.

	болганыл?». «Күскенин чылга киргени». «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа». «Хайыракан». «Теве-Адар».		
Улустуң аас чогаалы. Төөгү чугаалар	«Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа». «Кыры сөөгү». Хөөмейлээр Бүдүкпен».	7	Тоолчургу чугааларның идеялиг утка-шынарын тодарадып ажылдап билири. Амыр-Санаа болгаш Бүдүк-пенниң омур-хевиринде тыва чоннуң аажы-чаңы чурутгунганын: чараш мөзү-шынарын, чөптүг чорукту, төрөөн чуртунга шынчы бараан болуп чоруурун бодунуң көрүжү, туружу-биле илередип билири. Гиперболаның чогаалдарда салдарын тодарадып билири. Янзы-бүрү чоннарның аас чогаалының хевири мифтерде октаргай, делегей, кижиге дугайында ниити чүүлдерни ылгап, илередип билири. «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп номнуң «Мифы, легенды, предания тувинцев» деп кезээ-биле таныжылга
Класстан дашкаар номчулга	Тоолчургу чугаа (башкының шилилгези-биле)	1	Тоолчургу чугааларда хөөредип чогаадып каанын илередип, сайгарып билири. Тоолчургу чугаа аас чогаалының хевиринде онзагай жанр деп тодаргайлап, төөгүлүг барымдааларга даянып, сөзүглелдин утказын чазып номчуп билири
Улустуң аас чогаалы. Тыва улустуң ырлары	Чогаал теориязы. Ыр, кожамык дугайында билиг. Тыва улустуң ырлары. «Кадарчы». «Ала караан дешкен болза». «Межегей». «Самагалдай». «Хандагайты». «Очалаңдан кедилерин».	4	Тыва улустуң ырларын тема аайы-биле бөлүктөп, тодарадып билири. Улустуң ырыларында чоннуң төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, тыва кижиниң иштики делегейин шинчилеп өөренири Улустуң ырыларының онзагайын, дылының поэктиг омурлуун билип, сайгарып билири. Тыва улустуң ырларын күүседип билири

	«Тооруктуг долгай Тандым». «Өдүген- Тайга». «Чашпы-Хемим». «Алды баштыг Кара- Дагны». «Дөге-Баары».		
Улустуң аас чогаалы.	Кожамыктар	2	Тыва улустуң кожаң ырларының көшкүн чоннуң амыдыралыңга салдарын тодарадып билири. Чоннуң кожаң ырларының дылының онзагайын, чиге, тода, чидиг угаан сиңгенин тодарадып билири. Кожан ырыларның аялгаларының янзылары-биле таныжылга. Чон-нуң болгаш амгы үениң кожаң ырыларын тема аайы-биле бөлүктөп, деңнеп шинчилеп билири. Кожамыктап ырлап билири
Йөрээлдер	Чогаал теориязы. Алгыш-йөрээлдер	3	Алгыш-йөрээлдер – улустуң аас чогаалының бир хевири деп билип, оларның идеялиг утка-шынарын толгаш тема аайы-биле бөлүктөрин тодарадып өөренири. Алгыш-йөрээлдерниң бөлүктээшкинин, ужур-утказының, тургузуунуң, хемчээлиниң онзагайларын тодарадып билири. Алгыш-йөрээлдерниң идеялиг утка-шынары-биле таныжылга
Хам алгыштары	Чогаал теориязы. Хам алгыштары Ондар Шокар-Хамның тайга-сынны алганганы. Хамның чаштарны алганганы. Хамның Шагааны алганган алгыжы.	2	Хам алгыштары – «тыва дылдың онзагай байлаан көргүскен национал байлак», «шүлүк чогаалының эң-не бурунгу эртинези» дээрзин билип алыры. Алгыштарның ужур-утказының, уран-чечениниң болгаш тургузуунуң онзагайы-биле таныжары база тодарадып билири. Аянның номчулга
Авторлуг тоолдар	Сарыг-оол С. А.	3	Чаа үе, революция темазын онзагай аян-биле дамчытканын илередири. Агар-Сандан ыяшта символ омур-хевир бар дээрзин билип алыры.

	«Агар-Сандан ыяш» Чогаал теориязы. Гипербола болгаш литота		Аас чогаал-биле харылзаалыын, чогаалдың, чогаалчының дылының онзагайын тодаргайлап, илередири. Гипербола болгаш литота дугайында таныжары, оларның чечен чогаалга салдарлыын илередири. Тоолдарда гипербола болгаш литота деп темага дыңнадыг кылыры. Бодунуң тоолун чогаадыры
Класстан дашкаар номчулга	Алтаргана. Бурят чоннуң аас чогаалында триадалар (ожук даштары)	1	Бурят болгаш тыва улустуң аас чогаалынга хамаарыштыр деңнелгелиг чугаа кылып өөренири. Бурят чоннуң аас чогаалының онзагайын илередири. Көшкүн аймак чоннарның мерген чугааларында үн алчып турар бир дөмей бодалдарны деңнээри
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Гримм алышкылар «Ак чылан»	1	Тоолдуң идея-тематиктиг угланыышкынын тодарадыры. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш оон кижизидикчи салдарын илередири. Тоолдарда ниити чүүлдү тыпкаш, оларның онзагайларын база оларда ниити аргаларны илередири
Поэзия	Козлова С. В. «Аъттыг-шеригжи кыс»	1	Чогаалда лириктиг маадырның аажы-чаңының онзагайын илередири. Чогаалдың чугулазын болгаш чоннуң маадырларының – эки турачыларның аажы-чаңында ылгавырлыг талаларын тодарадып өөренири. Ада-чурттуң Улуг дайының чылдарында совет чоннуң маадырлыг чоруктарының дугайын өөренириниң чугулазын билири
Класстан дашкаар номчулга	Кузнецов И. Т. «Хайгыылчы Тоютчук»	1	Сюжетти эдerti чугаалаары. Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадыры. Чогаалдың иштики хөөнүнге дүүштүр сагыш-сеткил илерээшкинин дамчыдып, аянынг номчууру. Кол маадырның овор-хевиринге үнелел бээри. Хайгыылчы Тоютчуктуң хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң үнелелин бээри
Ойнай-сылдай сойгалажыр			

Поэзия	Кудажы К-Э. К. «Маргылдаа»	1	Басняны рольдап аянныг номчууру. Чогаалда чидиг айтырыгны тодарадыры. Маадырларны деннеп сайгарары. Авторнуң туружун илередип, сюжет, тургузуг талазы-биле чураанының онзагайын илередири. Басняның мөзү-шынар болгаш кижизидикчи салдарын делгеренгей тодаргайлап билири. Шээжи-биле номчулга
	Сүрүң-оол С. С. «Аът биле Оор»	1	Сөс-биле, фразеологтуг сөс каттыжышкыннарының утказы-биле ажыл. Басняның чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередири. Маадырларның чурумун үнелеп, сайгарылгалыг чугаага киржири. Басняны рольдап аянныг номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Крылов И. А. «Шиижек биле көге- буга» Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг	2	Басняны рольдап аянныг номчууру. Кижилер аразында хамаарылганы, кижилерде ниити болгаш ылгалдыг аажы-чаңнарны тодарадып билири. Авторнуң бодунуң маадырларынга, оларның аажы-чаңыга хамаарылгазын база кажар дилгинин аажы-чаңын чуруурда, кылыг сөстөрүнүн салдарын илередип билири. Крыловтуң басняларында мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын сайгарып илередири. Литературлуг терминге хамаарышкан сөстөрүни шиңгээдип ап, сөзүглелдерни сайгарып билири. Басня жанрының тывылганын болгаш дыл, тургузуг талазы-биле онзагайларын илередири. Эрте-бурунгу үениң болгаш амгы үениң басняларының онзагайларын тодарадыры. Шүлүк болгаш басня жанрының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры
Элээдилер делегейи			

Проза	Тока С. К. «Мерген», «Тас-Баштыг», «Шаагай», «База кыш» («Араттың сөзү» деп романдан үзүндү)	5	Романдан үзүндүлөрдүн уjur-утказын номчуп, билип турары. Чогаалдын амыдыралчы үндөзүннөри. Чогаалда авторнун туружу болгаш ук байдалдын илереп кээрин тодарадып сайгарары. Тас-Баштыгнын омур-хөвиринге характеристика бээри. Бойдус чурумалынын (пейзажтын) чогаал кол бодалын ажыдарынга салдарын тодарадыры. Тоожу жанрын рольдап аянынг номчууру
Проза	Сарыг-оол С. А. «Ол-ла Маскажык» Чогаал теориязы. Чогаал маадырынын дугайынды билиг	4	Чечен чугаанын темазын, чидиг айтырыгынын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдын чурумалдыг аргаларынын чогаал сайгарарынга омурлуг салдарлынын база тургузуунда онзагай чүүлдерни (пейзаж, интерьер, маадырнын иштики монологу) сайгарып билири. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун туружун илередип, сайгарып, айтырыгларга харыылап билири. Лириктиг маадырнын болгаш авторнун омур-хөвирин тодаргай ылгап, кызыгаарын айтып билири. Маадыр болгаш прототип, автор, чогаадыкчы допчу намдары деп билиишкуннөрдүн эге чадазын билип алыры. Сөзүглелден омур-хөвирлердин янзыларын: кол маадырнын, бойдус чурумалынын, үенин, чылдын, дириг амытаннын, болуушкуннун, бир чүүлдүн онзагайларын илередип билири.
	Сувакпит О. О. «Буянын сергеzi»	2	Чогаалдын утказын билип, аңаа дүүштүр чоок эдөрти чугаалаары, айтырыгларга харыылаары. Чечен чугаанын кол идеязын тодарадыры. Чогаал маадырларынга, оларнын хөделиишкуннөринге үнелел бээри. Персонажтарнын чугааларынга дүүштүр диалог чугаа тургузуп билири. Тоожу жанрын сайгарып өөренири
	Дуюнгар М. М. «Хлеб»	2	Чогаалдын утказын сөзүглелге чоок эдөрти чугаалаары. Чечен чугаанын темазын, идеязын тодарадыры. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билири. Маадырларга, оларнын хөделиишкуннөринге хамаарыштыр бодунун бодалын, туружун илередип билири. Чогаалда болуушкуннарга, маадырларга хамаарыштыр авторнун туружун база илередип билири. Калбак чогаалдын сюжедин сайгарары

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Неверов А. В. «Ташкент – аыштыг- чемниг Ташкент хоорай»	1	Чуртта болуп турган амыр эвес үелерни көрген херечи бооп чурттап эрткен бөдүүн чоннуң амыдыралын билир чогаалчы А. Неверовтуң допчу намдары-биле таныжылга. Тоожунуң темазын, идеязын тодарадыры. 12 харлыг Додонов Мишканың омур-хевирин үнелеп билири
Проза	Суваң Ш. М. «Киж-бүрүс»	3	Чогаалдың тема болгаш идеязы. Хар-оолдуң аажы-чаңыга үнелел бээри. Жанрның онзагайын тодарадып, дылының чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып билири. Авторнуң мөзү-шынар айтырыын көдүрген чогаалдары-биле таныжылга
Төрөөн чуртум делгемнери			
Проза	Ойдан-оол Х. М. «Эзир» (тоожудан үзүндүлөр)	3	Чогаалдың тема болгаш кол идеязын тодарадыры. Маа-дырларның аажы-чаңыга үнелел бээри. Тыва аңчыларның эзу-чуруму, чаңчылдары-биле таныжары. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билири
	Суваң Ш. М. «Азыранды» Чогаал теориязы. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары	2	Чогаалдың адын болгаш ужур-утказында илереттинген кол бодалды тодарадыры. Соктайның портредин тур-гузары. Чечен чугаада бичии уругларның болгаш улук кижилерниң иштики деле-гейинге (аажы-чаңыга) үнелел бээри. Проза (калбак чогаал) болгаш лирика жанрларының ниити болгаш ылгалдыг талаларын ылгап билири. Чогаалды сайгарары. Бердинген тема эзугаар чогаалдыг бижири
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Күс»	1	Чогаалдың идеялиг болгаш тема угланышышкынның ужур-утказын бадыткалдыг илередип билири. Шүлүктүң дылының чурумалдыг аргаларының тып, сайгарып билири. Шүлүктүң кол бодалын тодарадырынга кандыг аргалар барын илередири. Лириктиг маадырның оуру болгаш күскү бойдус чурумалы-биле ажил. Аянның номчулганы чедингир күүседири.

			Күс дугайында орус болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдары-биле таныжылга
Поэзия	Доржу М. Б. «Экии, Тыва!»	1	Шүлүкте илереттинген кол бодалга авторнуң хамаарылгазын илередири. Тема болгаш кол бодалды тодаргайлап билири. Тываның овурун илередип билири
Класстан дашкаар номчулга	Кенин-Лопсан М. Б. «Авамның өө» Чогаал теориязы. Пафос	1	Шүлүктү аянның номчууру. Лириктиг маадырга үнелел бээри. Чогаалга даянып, аваның омур-хевирин тургузары. Чогаалдың идеялиг пафозун сайгарары. «Пафос» деп термин-биле таныжары
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	Оралбаев О. «Тыва черге мөгейиг»	1	Чогаалчы О. Оралбаевтиң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктү номчуп, ужур-утказын илередип билири. Тыва чоннуң иштики делегейиниң бай-байлаан чогаалга даянып тодаргайлаары. Авторнуң ажыглааны дылдың чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып билири
Поэзия	Даржай А. А. «Өгге йөрээл»	1	Шүлүктү аянның номчууру, идеялиг пафосту илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуун (композицияны) онзагайлап билири. Чогаалдың ужур-утказынга авторнуң хамаарылгазы
Поэзия	Салчак М. Б. «Амытаннар чылы»	1	Шүлүктүң аянның номчулгазы. Чогаалдың идеялиг ужур-утказын илередири. Чогаалга даянып, чөөн чүк улузунуң ай-хүн санаашкынынга үнелел бээри. Ай, чыл санаашкынында ниити, бот-тускайлаң онзагай болгаш чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарында онзагайларын илередири
Көжеге-даа ажыттынды			
Драматургия	Көк-оол В. Ш. «Чаргы»	2	Чогаалдың идеялиг ужур-утказын илередири. Шииде чөрүлдээни илередири. Шиини маадырлары болгаш оларга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырларның хөделииш-кининге хамаарыштыр бодунуң бодалын, туружун илередири
	Танова Е. Т.	3	Шиини рольдап номчууру. Фантастиктиг хамаарылганың уруглар чогаалын бижииринге болгаш оларның амыдырал дугайын шингээди алырынга салдары.

	«Илбилиг согун»		Шииниң улустуң аас чогаалы-биле холбаалыы. Бердинген темага чогаадыг бижири
	Шупту:	68 ш.	

7

КЛАСС

Блок	Тема	Шак, хууса а	Өөреникчилерниң кннседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Чогаал делегейинче аян-чоруктарның уламчызы	1	Чечен чогаалдың кижиниң хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалчы кижиниң ажил-ижин чырыдып билири. Чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле харылзаалыын илередири. Бодунуң номчаан чогаалынга үнелел берип, ооң идеялиг уjur-утказын ажыдып билири. Чечен чогаалда омур-хевирлерниң болгаш болуушкуннарның сырый холбаалыын бадыткалдыг илередип билири
Чеченнерниң сөнг			
Улустуң аас чогаалы.	Маадырлыг тоолдар «Танаа-Херел»	3	Тыва маадырлыг тоолдар-биле таныжып өөренири. Номчукчуга билдингир тыва улустуң маадырлыг тоолу «Танаа-Херел». Маадырлыг тоолдуң уjur-утказының онзагайы. Темазы болгаш идеялиг уткалыы. Маадырларның аажы-чаңыга болгаш хөделиишкиннеринге үнелел бээри. «Национал аажы-чаң» деп терминге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири. Шаң-Хаанга болгаш Шулубус-Хаанга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири
	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей»	5	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоолдуң тыва уран чүүлдүң хевирлеринде салдарын илередип билири. Маадырлыг тоолдарда эрес-дидим хөделиишкиннерни колдады чурууру дег, кол кыс маадырның омурун-эрес-дидимин ажыдып билири. Маадырлыг тоолдарның (эпостуң) тема болгаш идеязын тодарадып билири.

	Чогаал теориязы. Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг		Маадырлыг тоолдарның тургузуг, утка-хөөн болгаш бижиттингениниң онзагайы-биле таныжары. Дылдың чурумалдыг аргаларының, бойдус чурумалының, портреттин, детальдарның идея тодарадырынга салдарлыын сайгарып билири
Аас чогаалының салдары-биле			
Поэзия	Серен-оол В.С. «Каң-кыс»	3	В. С. Серен-оолдун чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалдың жанрын, тема, идеязын, сюжедин, тургузуун (композицияны) тодарадып, сайгарып билири. Кол маадырлар Каң-кыстың эпос маадыры Бора-Шээлейниң овуру-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып билири. Тоолдарны болгаш литературлуг тоолдарның ниити болгаш ылгалдыг талаларын, онзагайын бадыткалдыг сайгарып билири
Проза	Кенин-Лопсан М. Б. «Хайыралыг Калчан-Шилги»	4	Тоожунуң тема болгаш идеязын илередип билири. Маадырларның овор-хевиринге үнелелди берип билири, оларның чогаалдың идеялиг ужур-утказын ажыдарынга салдарлыын тодарадыры. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Харыылап тура, бодунуң бодалын, туружун шын база бадыткалдыг илередип билири. Словарь-биле ажыл. Чогаалдың ниити литературлуг сайгарылгазын кылып билири. «Тематика» болгаш «идея» деп терминнерни билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Дожоогийн Цэдэв «Улуг Гобиде өг» Чогаал теориязы. Чогаалдың тематика болгаш идеязы	1	Сөзүглелди аянынг номчууру. Шүлүктүң идеялиг утказын ажыдып билири. Номчаан чогаалынга дүүштүр деңнелгелиг сайгарылганы: ниити, бот-тускайлаң угланышкынныын илередип, кылып билири
Поэзия	Доржу М. Б.	1	Шүлүктүң темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянынг номчулга. Лириктиг маадырның салдарын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың улустуң аас

	«Аас чогаал»		чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары
Мен – чаа Тываның оглу мен			
Проза	Тока С. К. «Араттың сөзү»	6	Романның бижиттинген төөгүзү-биле кыска таныжылга. Чогаалдың сюжет болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыы. Маадырларның омур-хевирлериниң романның утказын ажыдарынга салдарын сайгарган чугаага киржири. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планнарны тургузуп билири. Темага дүүштүр бижимел дыңнадыг кылып билири. Чогаалга хамаарышкан айтырыгларга ниити база бадыткалдарлыг харыылап билири. Чогаалды сайгарары
	Сарыг-оол С.А. «Аңгыр-оолдун тоожузу» (шилилгелиг эгелери)	6	Тыва литературада С. А. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалының ужур-утказы болгаш туружун тодарадыры. Чогаалда болуушкуннарның болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын илередири. Романда ёзу-чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин маадырның кижиге болуп хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Чогаалчының номнарының делгелгези-биле таныжылга
Россия чоннарының литературы. Делегей литературы	Элляй С. Р. «Экии, тыва чонум!»	1	С. Р. Элляйның чогаадыкчы намда ры-биле таныжылга. Чогаалда ниити болгаш национал онзагай деп билиишкин-биле таныжылга. Россия чоннарының чечен чогаалының жанр болгаш утка-хөөн талазы-биле онзагайынга хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын илередип өөренири. Лириктиг маадырның чогаалдың ужур-утказын көргүзеринге салдарын илередири. Шүлүктү сайгарары
Проза	Хөвөңмей Б. Д. «Чүү болганыл?»	1	Чечен чугааның темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Кол маадырның омур-хевириниң болгаш дылдың уран аргаларының чогаал идеязын илередиринге салдарын тодарадыры. Чогаалды сайгарары

Угаан болгаш сеткил			
Проза	Сарыг-оол С. А. «Соругга»	3	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, бойдус биле кижиниң аразында харылзаалыын тодарадыры. Кол маадыр Дукарның, ооң психологтуг байдалын тодарадып, аңаа характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын илередип билири. Чогаалдың адының ужур-утказын, детальдарны көргүскениниң салдарын тодарадыры. Чечен чугааның сюжедин, ында көдүртүнген чидиг айтырыгларны тодарадып билири
	Чогаал теориязы: чечен чугаа		
	Сувакпит О. Ө. «Ылар»	2	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Бойдус камгалалының темазын чогаалда чырытканының онзагайын илередип, шүлүктү сайгарары. Аянның номчулга. Лириктиг чогаал сайгарылгазы. Бойдус камгалалынга хамаарышкан төлевилелди бот-тускайлаң тургузуп билири
	Кудажы К.-Э. К. «Кызыл-Бөртүг»	4	Чогаалда тоожушкун аянының онзагайын илередип билири. Чурттуң төөгүзүнүң чидиг айтырыгларын болгаш чоннуң сорук-күзелин чуруурда, кол маадырның болгаш ийиги черге маадырларның омур-хевириң дамчыштыр көргүскени. Кол маадыр, ооң омур-хевириңде таарымчалыг талалары. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередип билири. Өөрөнгөн чогаалыңга даянып, чараш мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил үнезинге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири
Суваң Ш. М. «Чээн оол»	1	Кол маадыр – бичии оолдуң психологтуг байдалын, аажы-чаңын тода чуруурда, авторнуң туружун тодарадып билири. Оолдуң психологтуг байдалын дылдың чурумалдыг аргаларын дамчыштыр илереткениниң онзагайын тодарадыры. Маадырларның сагыш-сеткил байдалын чураанының онзагайы. Мөзү-шынар темазының чидиг айтырыгларын дылдың чурумалдыг аргалары база дээштиг аргалар дузазы-биле чырытканын тодаргайлап билири	
Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар			

Проза	<p>Пюрбю С. Б. «Эргеппей дугайында тоожу»</p> <p>Чогаал теориязы. Тоожу дугайында билиг</p>	4	<p>Чогаалдың төөгүлүг үндезинин тургузуп билири. Чогаал маа-дырларына болгаш болушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илередип билири. Кол маадырның омур-хевиринге үнелел берип, ооң өскелерге бот-башкарып өөрө-ниринге кижизидикчи салдарын тодарадып билири.</p> <p>Тоожу – эпиктиг калбак чогаал жанры деп билишкени тодарадып билири. Тоожу болгаш чечен чугааның ылгалын тайылбырлап билири</p>
	<p>Саган-оол О. К. «Найырал»</p>	2	<p>Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып билири.</p> <p>«Найырал» деп чечен чугааның амыдыралчы үндезиннерин, кол маадырның иштики делегейинин (психологиязынын) болгаш аажы-чаңының өскерлиринге салдарлыын илередип билири.</p> <p>Номчаан чүүлүнгө чоок кылдыр эдерти чугаалаары (Адар-оол болгаш Марусяның аян-чоруу, бойдустан берге байдалдарының үезинде боттарын алдынып билири).</p> <p>Найырал темазын чураанын ажыдып, сайгарып билири</p>
	<p>Кудажы К.-Э. К. «Сарыг-оолдуң плантациязы»</p> <p>Чогаал теориязы. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг</p>	2	<p>Чечен чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып, чогаалда пейзажтың салдарын билири. Маадырларның омур-хевиринге үнелел берип, чечен чугааның дылының онзагайын сайгарып билири.</p> <p>Литература-теориялыг кол терминнер, билишкенилер-биле таныжып, сайгарылгага ажыглап билири</p>
	<p>Доржу М. Б. «Дайынныг кино көргөш...»</p>	1	<p>Чогаал сайгарылгазынга идепкейлиг киржири.</p> <p>Матрэнаның омур-хевиринге даянып, дайын темазын тодаргай илередип билири.</p> <p>Салгалдар аразының харылзаалыын чогаал сөзүглелинден ажыдып шыдаары.</p> <p>Орус херээжен маадыр Матрэнага авторнуң хамаарылгазын бодунуң билип турары-биле илередип билири</p>
	<p>Иргит И. Б. «Эргим Уля угбай»</p>	1	<p>Чогаалчы И. Иргиттиң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле каксы таныжары.</p> <p>Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билири. Өөрөнгө литература-теориялыг терминнер, билишкенилерге даянып, сайгарылга күүседип билири.</p> <p>Бердинген темага чогаадыг бижип билири.</p>
Поэтиктиг одуруглар ...			

Поэзия	Пюрбю С. Б. «Төрээн дылымга»	1	Лириктиг чогаалды аянныг номчуп билири. Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Төрээн дылын өөренириниң чугулазын билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг илередип билири
	Даржай А. А. «Авамга» Чогаал теориязы. Шүлүк дугайында билиг	2	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ава кижиниң овурун тускай чуруп илереткенин тодарадып билири. Аваның өг-бүледе, ниитилелде ажык-дузазының дугайында угаап бодап, чогаалга даянып, сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалда илереп келгенин, оларның тема, идея ажыдарынга салдарлыын сайгарып билири. Өөрөнгөн литература-теориялыг терминнер: шүлүк, аян, хемчээл болгаш өске-даа билиишкиннерге даянып, сайгарылга күүседип билири. Шээжи-биле аянныг номчууру
	Күжүгет М. А. «Бак сагыш башка халдаар»	2	Кижилерниң аажы-чаңында үнелиг болгаш күзенчиг эвес чүүлдерни номчаан чогаалында илереттингенин бодунуң туружу-биле тодаргайлап билири. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Шүлүктүң кижизи-дикчи талазының онзагай күштүүн тыва улустуң үлегер домаа болгаш дылдың чурумалдыг аргалары-биле бадыткап илередип билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын илередип билири
	Лудуп Р. Д. «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг»	1	Шүлүктүң сайгарылгазын, тур-гузуунуң болгаш бижиттингениниң онзагайын сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея тодарадырынга овурулуг салдарлыын сайгарып билер.

Бодунарның төөгннер өөрениңер			
Поэзия	Сарыг-оол С.А. «Алдан-маадыр»	1	Чогаалдың темазын болгаш идеязын төрээн черниң төөгүзү-биле холбаштырып, тодарадып билири. Чогаалды шээжи-биле аянныг номчууру. Чогаал маадырларының амыдыралын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Чоннуң коргуш чок маадырларының дугайында чогаалдың төөгүлүг үндезинни
	Лудуп Р. Д. «Улаастайга»	1	Шүлүктүн төөгү-биле холбаалы. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея, тема илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Чогаалдың мөзү-шынар айтырыын көдүреринге чугулазын бадыткалдыг чижектер-биле илередип билири. Чогаалды аянныг номчууру
Проза	Бадра И. У. «Ужудукчу Кидиспей» («Ужудукчу Кидиспей» деп романдан үзүндү)	3	Чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында амыдырал-биле холбаштырып тайылбырлап сай-гарары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр долу сайгарылгалыг чугааны кылып билири
Поэзия	Сувакпит О. Ө. «Сат Бүрзеккей дугайында баллада»	1	Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын илередип билири. Тыва эки турачы дайынчыларның маадырлыг чоруу, оларның дидим, коргуш чогуун бадыткалдыг чогаалдар-биле холбаштыр сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларынга даянып, маадырларның овор-хевирин сайгарып билири. Сат Бүрзеккей дугайында немелде медээ чыып, төлевилел тургузары. Чогаалды аянныг номчууру
Драматургия	Кудажы К.-Э.К. «Он бир» Чогаал теориязы. Шиң чогаалының дугайында билиг	3	Тема болгаш идеяны илередип билири. Чогаалды рольдап аянныг номчууру. Хамааты туруш хевирлээринге база мөзү-шынар айтырыын сайгарарынга чогаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири. Шиң чогаалының онзагай талаларын, жанрга хамаарышкан тускай терминнерни билири. Кол болгаш ийиги чергелиг маадырларга тус-тус үнелел берип, сайгарылгалыг чугааны чорудуп билири

Класстан дашкаар номчулга	Даржай А. А. «Ровнога төрүттүнгөн шүлүктөр»	1	Чогаалда болушкунга хамаарыштыр авторнуң сагыш-сеткил илерээшкинин, туружун илередип билири. Тема болгаш идея илередири, шүлүктүң адынын онзагайын тодарадып, шүлүктү сайгарып билири. Уран чүүлдүң өске хевирлеринде дайын темазын көргүскенин деңнеп сайгарары
Шупту:		68 ш.	

8

класс

Блок	Тема	Шак, ай-хннг	Өөреникчилерниң кннседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Чогаал дугайында сөс	1	Кижиниң иштики делегейин база долгандыр делегейни шинчилээриниң уран аргазы – чечен чогаал, ол уран чүүлдүң бир хевири дээрзин илередири. Чечен чогаалдың кижиниң мөзү-шынарының, эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге, угаан-бодалының делгемчииринге салдарын билири. Уран сөстүң мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш, угаан-бодал сайзырадыр күштүг талаларын билири. Ниитилелдиң болгаш чогаалчының чогаадыкчы көрүжүнүң аразында харылзаалыын тодарадыры
Тандым турда, таңдаш-ла мен			
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Улуг-Хемим» Чогаал теориязы: шүлүглел	4	Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг маадырның омур-хевири болгаш Улуг-Хемниң чурумалын көргүскениниң онзагайын сайгарып ажилдаары, оларның чогаал идеязын илередиринге салдарын тодарадыры. Шүлүглелдиң композициязы-биле ажилдаары. Лириктиг маадыр болгаш хем чурумалын өске чогаалчыларның ажилдарын деңней сайгарып ажилдап билири. Чогаалчының ажилдарында төрөөн чериниң төөгүзү, сайзыралы-биле холбаалыг онзагайын тодарадыры. Өөрөнгөн литература теориялыг терминнер, билиишкннерни билири. Чогаалды шээжи-биле аянынг номчууру

	Кюнзегеш Ю. Ш. «Дыт»	2	Дылдың чурумалдыг аргала-рының чогаалга салдарын тодаратпышаан, чогаал сайгарылгазын күүседери. Кижиле биле бойдустун быжыг харылзаалыын, шүлүктүн философчу утказын билири. Лириктиг маадырның оурунга, оон бот-хуунун иштики чугаазынга үнелел бээри. Бодунун билип турары-биле, мөзү-шынар, чарашты хүлээп алыр дугайында айтырыгларны сөзүглелден бадыткалдыг чижектерлиг илередип билири
	Кюнзегеш Ю.Ш. «Чөөн чүктүн кижизи мен»	2	«Чөөн чүк» деп билиишкинниң делгем утказын чогаалчының ажыглаанын тодарадып билири. Символиктиг оуруларның ужур-утказын илередири. Шүлүктүн темазы болгаш идеязын тодарадырынга шүлүктүн бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының салдарлыын билири. Чогаалды шээжи-биле аянынг номчууру
Проза	Доржу М. Б. «Даг эзири»	1	Амыдыралдың үнезин илереткениниң онзагайын, чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны чогаал сөзүглелинге даянып тодарадып билири. Новелланың темазын болгаш идеялиг ужур-утказын тодарадыры. Маадырларның, ачаның болгаш эзирниң оуру-хевирлерин чергелештир сайгарып билири. Символиктиг оуруларның ужур-утказын тодарадып билири. Улугларның өөредиглиг чагыгларын сактып ап, хүлээп билири. Тыва литературада новелла жанрының сайзыралынга чогаалчының үлүүн илередип билири
Поэзия	Сүрүн-оол С. С. «Ырла, Хемчик»	2	Чогаалды аянынг номчууру. Шүлүктүн темазы болгаш идеязын тодарадырынга авторнун оурунун салдарын тодарадып билири. Чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының идеялиг салдарлыын сайгарып билири
	Кенин-Лопсан М.Б. «Хүттүн ужары»	1	Шүлүктүн тургузуунун онзагайын, уран чурумалдыг аргаларының дээштиин, идея ажыдарынга салдарлыын тодарадып билири. Лириктиг маадырның оурун база Хүт ужарының чылдың аңгы-аңгы үелеринде дылдың чурумалдыг аргалары-биле илереткенин тодарадып билири. Хүт чурумалын болгаш кижиниң иштики сеткилин деңнелгелиг сайгарып билири
Проза	Кудажы К-Э. К. «Таңды кежи»	4	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, оон композициязын, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын идея ажыдарынга ажыглаанын тодарадып, сайгарып билири.

			Чолдак-Кадай болгаш Көк-Кадай кырган-авайларның өөредиглиг чугааларының чогаалдың идеялиг утказын, темазын ажыдарынга салдарлыын тодарадып билири. Маадырларның иштики делегейин чогаал сөзүглелинге даянып, ажыдып билири. Чоннуң ʼзу-чаңчылдарын шиңгээдип, амыдыралга ажыглап чоруурунга, дириг амытаннарга хумагалыг болурунга кижизиттинери. Чогаалга план тургузуп билири база план ʼзугаар эдерти чугаалап билири
	Байсалова З. С. «Тайга ээзи»	2	Чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билири. Сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренири. Чогаал темазынга даянып, ханы, сайгарылгалыг угаап боданып чаңчыгары, бодалдарын хостуг илередип билири. Чагыг сөске даянып, философчу угаап боданырын сайзырадыры, аас чугаага бодалды бадыткалдыг, чиге чугаалап өөрениринге чаңчыгары. Тоожукчу маадыр болгаш «эр сөс» деп билиишкинни деңнелгелиг тайылбырлап билири. Чогаалдың дылы, авторнуң стили болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыры
Поэзия	Намзырай З. А. «Дуруяалыг-Шөл»	1	Шүлүктү аянның номчууру. Шүлүк чогаалының онзагайын сайгарып чаңчыгары. Идеяны илередириниң аргаларын билири. Чогаалдарны деңней сайгарып өөрениринге чаңчыгары. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Аңгы-аңгы чогаалчыларның бойдус темазынга бижиттинген чогаалдарын сайгарарынга идепкейлиг киржири
Тараам турда, тодуг-ла мен			
Проза	Кудажы К-Э. К. «Тараа»	3	Чогаал адының, эпиграфтың идеялиг утка илередиринге салдарын сайгарып билири. Чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шиңгээдип, бот-тускайлаң ажылдап билири. Суваңның омур-хевирин то-дарадып, ада кижизидилге дугайында чугаа тургузуп билири. Найырал темазын чырытканын илередири. Сөс-биле ажылдап өөрениринге чаңчыктылары. Чогаалга план тургузуп, долу азы шилилгелиг сайгарылга кылары. Аас, бижимел ажылдарны күүседип чаңчыгары

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Неверов А. С. « <i>Аьштыг-чемниг Ташкент хоорай</i> » (6-гы класстан уланчызы)	1	Чогаалдың кижизидикчи сал-дарын тодарадып билири. Сөзүглелде кижилерниң шы- дамык, турум, быжыг туруштуг, харыысалгалыг аажы-чаңныг болурун чырытканын тодарадыры. Чогаалчы дугайында медээлер-биле бот-тускайлаң таныжып билири. Мишка Додоновтуң овур-хевиринге үнелел бээри
Поэзия	А.Үержаа «Ажыл»	2	Шүлүктүн идеялиг утказын тодарадып, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын болгаш дылдың уран чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билири. Сөс, ооң утказының ханы, делгемин илередип билири. Чогаалдың кижизидикчи салдарын сөзүглелге даянып, тодарадып билири. Чогаалчы дугайында медээлер чыып, бот-тускайлаң ажылдап билири. Авторнуң көрүжү, авторнуң туружу деп билиишкин-биле ажылдап өөренири. Угаап- боданышкынныг бижимел ажылды күүседип билири
Класстан дашкаар номчулга	Кудажы К-Э. К. «Кымыскаяк- тар»	1	Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаал идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири
Кижичурттуг, куш уялыг			
Драматур- гия	Көк-оол В. Ш. «Самбажык»	5	В.Көк-оолдун чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжып, билип алыры. Чогаалда болуушкуннарның төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тывага аңгы демиселин, чоннуң коргуш чок маадырлыг чоруун шииде көргүскениниң онзагайын тодарадып билири. Маадырлар болгаш оларның иштики делегейи, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалы деп билиишкиннерни сайгарып билири. Ши чогоалын рольдап номчуурунуң аянын шиңгээдип билири. Детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын көргүзеринге салдарын тодарадып билири. Ши жанрынга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни билири. Чогаал маадырларынга аас, бижимел үнелел берип билири. Чечен чогаалдың сөзүглелинге даянып, чогаалдың идеялиг утказын, чогаалчының чечен көрүүшкүнүн уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаштырып сайгарып билири
	Сарыг-оол С.А.	3	Номчаан чогаалының утказын, дылының чеченин, өске чогаалдар-биле ылгалдыг болгаш дөмей талаларын билири. Чогаалды кезектерге чарып, план тургузуп билири.

	«Чечен биле Белекмаа» Чогаал теориязы. Шиин дугайында билиг		Жанр талазы-биле онзагайын илередип, либретто деп билиишкинни тайылбырлап билири. Дылдың чурумалдыг арга-ларының чогаалда салдарлыын, улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын сайгарып билири. Чогаалды рольдарга хуваажып, аянный номчууру. Чогаалдың утказынга дүүштүр диалог болгаш монолог чугааны тургузуп билири. Тыва улустуң чаңчылдарын көргүскенинин кижизидикчи дээштиин илередири. Р. Д. Кенденбильдин «Чечен биле Белекмаа» деп операзы-биле онлайн хевирге таныжары: vk.com/video-59838956_456239616
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Шиллер Ф. И. «Кара сагыш болгаш ынакшыл»	1	Шиллерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжары. Шииниң темазын, идеязын тодарадып билири. Чогаалдың сюжедин аас-биле дамчыдып билири (план ёзугаар долу азы шилилгелиг). Чогаал сюжединиң төөгү-биле харылзаалыын тодарадып, тыва чогаал-биле деңней сайгарып билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири
Поэзия	А.Үержаа «Үш чүс харлыг кырган кукуннуң чагыы»	2	Авторнуң чогаадыкчы намдары-биле делгем таныжары. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередири. Кукуннуң символиктиг овурун чогаалда ажыглаанының онзагайын билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың тема болгаш идея илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Философчу уткалыг чогаалдың кол бодалын бадыткалдыг чижектерлиг илередип өөренири. Чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, чагыг бүрүзүнүң символиктиг утказын тодарадып билири. Чогаалчының хууда чогаадыкчы стилин бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билири
Класстан дашкаар номчулга	Өлчей-оол М. К. «Төлевир»	2	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын көдүргени болгаш ону номчукчуга таныштырганының онзагайын сайгарып билири
Проза	М. Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук» Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар	3	Тоожунуң идеялиг утказының ханызын, темазының чугулазын илередип билири. Чогаалдың жанрының онзагайын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билири. Чогаалды төөгүлүг хүннер-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Ыдыктыг Далай-лама XIV башкының чагыгларын делгем угаап билири. Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар-биле таныжылга

Класстан дашкаар номчулга	Дики Церинг «Мээң оглум Далай-лама»	2	Очулга чогаалдар-биле таныжылга. Кол маадырларның овор-хевиринге үнелел бээри. Делегейниң чоннарының мөзү-шынар кижизидилгезинге, иштики сагыш-сеткил хевирлээринге, делегей чергелиг чидиг айтырыглар: тайбың чорук, бойдус камгалалы дээш о.ө. XIV Далай-лама башкының салдарлыын тайылбырлап билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири
Авай, авай, авайымны			
Поэзия	Сарыг-оол С.А. «Херээжен»	1	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Авторнуң туружун, бодалын, сагыш-сеткилин тодарадып билири. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайын тодарадыры, чоннуң ырызы бооп чоруурун билири. Аңгы-аңгы чечен чогаалдарда болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринде ава дугайында теманы чырыдып чоруурунуң чоок, онзагай талаларын илередип билири. Шүлүктү аянның номчууру, ырлап күүседери
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Авамның ынак оглу»	1	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Орус, тыва чоннар аразында найырал темазын ажытканының, чогаалдың бижиттинген аянын, дылын бот-хуузууда азы демнежип сайгарып билири. Кол маадырларның овор-хевиринге үнелел бээри. Чогаалда портрет, детальдарның идеялиг утка илередиринге уjur-утказын илередип билири. Шүлүктүң композициязының онзагайын сайгарып билири. Шүлүктү шээжи-биле аянның номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Пушкин А.С. «Тураскаал»	1	Лириктиг чогаалды сайгарып билири. Шүлүкчү болгаш шүлүк деп темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. <i>Шүлүкчүнүң туружу, сөстүң күжү</i> болгаш <i>уран чечен чогаалдың дээштии</i> деп би-лиишкиннерни сайгарып билири. Тыва дылче очулгада дылдың чурумалдыг аргаларының тема болгаш идея илередиринге салдарлыын сайгарып билири
Проза	Танова Е.Т. «Иениң салым-хуузу» (тоожудан үзүндү)	3	Салым-чаяанныг херээжен чогаалчы Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың жанрын тодарадыры. Чогаалга план тургузуп билири, цитаталар ушта бижири. Тайылбырлыг номчулганы күүседери. «Талантылыг ада-ие – талантылыг ажы-төл» деп темалыг ажык чугаага киржилгелии. Эпистолярлыг жанр деп билиишкин-биле таныжылга. Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп теманы тодарадып билири

Поэзия	Даржай А.А. «Авамга чечээм» Боодал сонет	1	А.А. Даржайның тыва литературада үнүн тодарадып билири. Ава дугайында теманы чырытканының онзагайын илередип билири. Дылдын чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Сонет жанрының чечен чогаалдың өске хевирлеринден ылгап билири. Чечен чогаалдың кижизидилгелиг салдарлыын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири
Проза	Дуюнгар М. М. «Авамның тону»	2	Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билири. Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга чогаалдың онзагай талаларын илередип билири. Идейлиг утка илередиринге портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының салдарын билири. Чогаалда ханы, философчу утканы шингээдири, сайгарып билири. Бодалдарын дыңнакчыга чедингир, дес-дараалашкак, билдингир, тода чугаалап билири
Поэзия	Намзырай З. А. «Авам мени манап оар»	1	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын сөзүглелге даянып тодарадып билири, шүлүк чогаалын сайгарары. Өөрөнгөн чогаалдарының ниити болгаш ылгалдыг талалары, онзагайынга хамаарыштыр бот-тускайлаң түңнел үндүрүп билири. Шүлүктү аянынг номчууру
Кижидилгелер чажындан			
Проза	Куулар Ч.Ч. «Шораан»	5	Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга авторнуң үлүг-хуузун илередип, чогаал сөзүглелинге даянып, сайгарып билири. Тоожунуң бижиттинген төөгүзүн, кол маадырның прототивиниң, ооң амыдырал-чуртталгазының дугайын билири. Маадырның иштики делегейин илередиринге детальдарның, бойдус чурумалының база өөредилгеге, чараш чүүлге хандыкшылының кижизидикчи салдарлыын тодарадып билири. Тыва чоннуң амыдырал дугайында философчу бодалдарының тодарап кээрин билири. Сюжет болгаш композицияны сайгарып билири
	Чамыян К. Д. «Ханы дазыл»	4	Тоожунуң сюжет болгаш композициязын сайгарып билири. Чогаалда көдүртүнгөн айтырыгга авторнуң туружун илередип билири. Ниитилелде элээдилер болгаш ада-иелер аразында мөзү-шынар айтырыгларының чидиг талаларын илереткениниң чугулазын билип, боттарының хире-шаа-биле сайгарары. Кол маадырның иштики делегейин ажыдарынга детальдарның, бойдус чуру-малының салдарын тодарадып билири

Класстан дашкаар номчулга	Ооржак Л. Х. «Өңнүг кижиге»	1	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарына чогаалдың онзагай талаларын илередип билири. Монолог чугааның, портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының чогаалда ханы, философчу утканы илередиринге салдарын билири. Ава болгаш ажы-төл темазын, кижилер аразында харылзааларны көргүскениниң кижизидикчи салдарын сайгарып билири
Поэзия	Ховалыг А. Х-О. «Үш үне»	1	Шүлүктүң адының символиктег утказын сайгарып билири. Чогаалда авторнуң туружун: төрөөн черинге, чонунга база ие дылына ынакшылын илередип билири
Класстан дашкаар номчулга	Гамзатов Р.Г. «Дыл»	1	Расул Гамзатовтуң «Мой Дагестан» деп ному-биле таныжары. Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири
Катаптаашкын	Түңнел кичээл. СТМ (сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы)	1	Аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонургап, дыңнап, сайгарып билир. Чыл дургузунда өөрөнгөн билиин камгалап билири. Катаптаашкын, янзы-бүрү үндезиннерден видео-материалдар көөрү. Бодунуң чогаадыкчы, улус-биле харылзажыр болгаш оон-даа өске арга, мергежилин сайзырадып, чөптүг ажыглап билири. Бодунуң болгаш эштериниң билиин үнелеп билири. Чогаал номчуурунга сонургалды. Интернет четкизинде медээ-лерин сонургаары: URL: http://tuvancenter.com/o-nas/
Шупту:		68 ч.	

Блок	Тема	Шак, хуу- саа	Өөреникчилерниң кннседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Чечен чогаалдың сайзыралының оруу	1	<p>Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун шингээдири. Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайларын билири. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдегледип билири. Башкызы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип, айтырыгларга тода харыылап билири.</p> <p>Литератураның сорулгазын билер, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарына салдарлыын билири.</p> <p>Литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш о.ө. билиишкиннерниң уjur-утказын билири</p>
Мөңгө даштын сырыны			
Эрте-бурунгу тураскаалдар	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Культегинге тураскааткан биче бижик)	2	<p>Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медресеп билири. Бурунгу бижимел тураскаалдар, «Күлтегин» деп чогаалда девискээр, омур-хевирлер дугайында сайгарып билири. Тоожуушкун кезектерин тодарадып билер.</p> <p>Төрөөн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскени.</p> <p>Көжээде бижимелдерни сайгарып өөренириниң эге билиглерин шингээдири. Эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывары</p>
	«Означенное суурдан тывылган тураскаал»	1	<p>Чечен чогаалды сеткил-хайныышкынныг хүлээп, аянныг номчулганың негелделерин сагып номчууру. Чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын, идеялиг утказын сайгарып билири. Чогаалдың очулгазында дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билири. Сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажилдап билири</p>
Поэзия	Кюнзегеш Ю. Ш.	1	<p>Баллада жанрының компо-зициязының онзагайын тодарадып билири. Тема, идея болгаш сюжеттиң онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыггалын илередип билири.</p>

	«Көк-Эл»		Чогаалга план тургузуп, эдerti чугаалаары. Көк-Элдин оворунуң символиктиг овор-хевирин тургузары. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседире
	Кюнзегеш Ю. Ш. «Багырның хылыжы»	2	Чогаалдың тема, идеязын то-дарадыр үндезинни илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередири. Детальдың символиктиг утка илередип турарын тодарадыры. Немелде материалдар-биле ажылдап билири
	Даржай А. А. «Бурунгунуң изи-биле»	1	Чогаалдың тема, идеязын тодарадып билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын тодарадыры. Авторнуң туружун тодарадыры. Чогаалдың идеялиг утказын шингээдип алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрнүн салдарын билири. Бот-хуузунуң бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири
	Иргит И. Б. «Көжээ дажы»	1	Шүлүктүн идеялиг уjur-утказын, хамааты пафосту тодарадыры. Мөзү-шынар айтырыының философчу утказын тайылбырлаары. Чагыг мотивин илереткенинин онзагайын, чогаалдың дылының онзагайын тодарадып, уjur-утказын сайгарып шыдаары. Авторнуң туружун лириктиг маадырның оворунга даянып илередири
Класстан дашкаар номчулга	Мижит Э. Б. «Кыйгы»	1	Чогаалдың тема, идеязын үе, девискээр, шимчээшкин дузазы-биле тодарадыры. «Шүлүк-боданышкын» деп терминни чогаал сөзүглелинге даянып тодарадыры. Тоожукчу маадырның оворун, аажы-чаңын тайылбыр номчулгага илередип билири. Бодунуң бодалын сөзүглелдерге даянып, аас болгаш бижимел илередири
Танды, Саян ийи сынның аразынга			
Проза	Тока С. К. «Каргыга чорааным» Чогаал теориязы. Очерк	3	Тыва литературада очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының салдарын тодарадып билири. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билири. Тоожукчу маадырның овор-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чураанының онзагайын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыры. Бижимел ажылдарны күүседип билири. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүн билири. Очерктин хевирлерин тодарадып шыдаары

Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге»	4	<p>«Саны-Мөге» деп шүлүглелдин тема, идеясын тодарадыры. Чогаал болгаш Тыва төөгүзүнүн харылзаалыын тодарадып билири.</p> <p>Авторнуң чогаалды бижээнинин аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередири. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени бадыткалдыг илередири. Шүлүглелдин маадырларының омур-хевиринге үнелелди бээри, прототип деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билири.</p> <p>Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдин онзагай салдарлыын илередири. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери. Аянның номчулганың күүселдези</p>
	Идам-Сүрүн М. Ы. «Союспаң»	2	<p>М. Ы. Идам-Сүрүннүн чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билири. Портрет, пейзажтың тема болгаш идея илередиринге салдарлыын тодарадыры.</p> <p>Лиро-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанрларын катаптаары, балладаның тургузуунуң, ужур-утказының онзагайын илередири. Литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни билер, сайгарылгага чогумчалыг, билдилиг ажыглап билири</p>
	Пюрбю С. Б. «Чечек»	5	<p>«Чечек» деп шүлүглелдин киирилде кезээниң ужур-утказын тайылбырлап билири. Тема, идея-ның болгаш композициязының онзагайын тодарадып билири.</p> <p>«Онегин строфазы» деп билиишкинниң база шүлүглелде чаңчылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдыын тодарадыры. Композиция тургузуунда портрет болгаш пейзаж салдарын илередири.</p> <p>Дылдың чурумалдыг онзагайының омур-хевирлер чуруурунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыры.</p> <p>Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыры. Критиктиг литература-биле ажылдап билири. Орус болгаш тыва литератураны деңней сайгарып билири.</p>
	Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының		

	лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг		Лира-эпиктиг чогаалдар дугайында өөрөнгенин катаптаары. Ук жанрның чогаалдарының онзагайын тодарадыры. Литературлуг терминер ажыглап, чогаалды сайгарары (литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея, лира-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман)
Поэзия	Пюрбю С. Б. «Кара-Суг»	1	С.Б. Пюрбюниң хамааты лирикасын өөренири. Шүлүктүң философчу умур-утказын тодарадыры. Бойдус чурумалы болгаш кижиниң амыдыралын чергелештир, аразында харылзаалыын тодар-гайлап, сайгарып өөренири.
	Пюрбю С. Б. «Хайыракан»	1	Лириктиг маадырның сагыш-сеткил илерээшкининге даянып, авторниң туружун тодарадып билири. Чогаалда бижик демдектериниң идея тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайын сайгарып билири
	Намзырай З. А. «Аяк хээлиг Тыва чуртум»	1	Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдың адының символиктиг утказын тодарадып билири. Чогаалды сайгарып билири. Бижик демдектериниң идеялиг салдарлыын тодарадыры. Чогаалды аянның ырлап күүседир
Класстан дашкаар номчулга	Туң-оол О. К. «Тоолзуг оранда»	1	О. К. Туң-оолдуң чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың адының идеялиг утказы болгаш тоожукчу маадырның омурун сайгарып билири. Чогаалга хамаарыштыр айтырыглар салып билири
Проза	Куулар Н. Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг»	2	Номчаан чогаалынга дүүштүр сайгарылганы кылып өөренири. Чогаалдың тема, идеясын үе, девискээр байдалдарын тодарадып сайгарып билири. Медерелдиг, аянның номчууру, дылдың чурумалдыг аргаларын илередири, оларның чогаалга салдарын тодарадып билири. Чечен чугааның сюжеттиг шугумунга план тургузары, кижизидикчи умур-утказын тодарадыры. Төөгү болгаш күрүне айтырыы деп билишкенини бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарары. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын өөренири. Урандай

			болгаш Аялзының овор-хевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш сагыш-сеткил (амы-хуунуң) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарары. Боттуг чүүлдерниң (детальдар) овор-хевирлер чуруурунга салдарлыын тодарадыры
Драматургия	Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот» Чогаал теориязы. Трагедия – шии чогаалының хевири	5	Драматург В. Ш. Көк-оолдуң чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө шииниң быжыг туружун база тема болгаш идея, сюжет болгаш композициязын тодарадыры. Чөрүлдээниң чидиг талалары болгаш маадырларның овор-хевири, сюжет шугумунда тода илереттингенин өөренири. Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыгларын херек кырында амыдырал-биле холбаштырып сайгарары. Бжимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери. Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышкан литературлуг тер-миннер-биле ажилдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш о.ө. «Хайыраан бот» деп шии дугайында сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажилдап билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Шекспир В. «Ромео биле Джульетта»	1	Чогаалдың тема болгаш идеязын илередири. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренири. Очулга ажылынга дүүштүр ханы билдиг болурун илередири. С. Б. Пюрбюнүң очулгаларының («онегин строфазы») дээштиин тодарадыры
Дайын дээрге дарызыг чыг			
Поэзия	Пюрбю С. Б. «Тулчуушкунче»	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг маадырның овору-биле бүгү чоннуң сеткил-хайныышкынныг овор-хевирин тодарадыры. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннарны болгаш маадырларның овор-хевирин чергелештир сайгарары.

			Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседери
	Пюрбю С.Б. «Кызыл кош»	1	Балладаның бижиттинген төөгүзү, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан хамааты туружу бедик чырыттыңган чоннуң ниити овор-хевирин көргүскенин тодарадыры. Тыва чоннуң Кызыл Армияга дузазын база төөгүлүг үени чураанының онзагайын тодарадып сайгарары. Чогаалдың композициязын илередири. Шээжи-биле аянның номчулганы күүседери
Проза	Сарыг-оол С. А. «Белек»	4	Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружун тодарадыры. Чогаалдың бижиттинген төөгүзү, чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүннүг база байдалдарга дүүштүр овор-хевирин көргүскениниң онзагайын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглааны тема, идея, сюжет болгаш композициязын сайгарарыңга дээштиин тайылбырлап билири
	Саган-оол О. К. «Арат чоннуң мурнундан»	2	Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарыңга О.К. Саган-оолдуң кириген салдарын тодарадыры. Чогаалдың идеялиг угланышының болгаш темазын илередири. Тоожукчу маадырның оворун тода ажыдып билири. Чогаалда социал-төөгү болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргенин бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаары
Класстан дашкаар номчулга	Щипачёв С.П. «Тыва өңнүктеримге»	1	Тыва литератураның сайзыралыңга С. П. Щипачёвтуң кириген үлүүн тодарадыры. Очулгалары-биле таныжары. Совет болгаш тыва чогаалчыларның эп-найыралдыг ажыл-чорудулгазының дугайында шүлүктерде илереттингенин тодарадып билири. Найырал темазыңга бижимел ажылдарны күүседери
Тос-ла чнзнн малымайны			
Поэзия	Эренчин В. Л. «Дөнен-Шилгим»	1	Көшкүн чоннарның ёзу-чаңчылдарында аьтка хамаарылганы илереткенин тодарадыры. Чогаалдың идеялиг угланышының болгаш темазын илередири. Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагай-ларын илередири

	Эренчин В. Л.«Кадарчы уруг»	1	<p>Чогаалдың идея болгаш темазын илередири.</p> <p>Тыва шүлүк чогаалының сайзыралында ынакшыл темазынга бижиттинген баштайгы чогаал-биле таныжары. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге деталь, диалогтарның салдарын сайгарып билири</p>
Проза	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр)	4	<p>Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угланышыкынын болгаш темазын илередири.</p> <p>Чогаалда чечен үе, чечен болушкунну илередип, үениң идеологтуг угланышыкынын сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап тайылбырлап шыдаары. Кол маадырның овуру болгаш ооң прототивиниң дугайында сайгарып билири. Чогаалда социал-төөгү, өг-бүле, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын көдүргөн айтырыгларны бодунуу-биле билгенинге даянып тайылбырлаары.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири</p>
Поэзия	Серен-оол В. С. «Өгже чалалга»	1	<p>Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры.</p> <p>Тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр оран-савазынга – өгге хүндүткел ёзузун илереткенин өөренири. «Өг», «октаргай» деп билиишкиннерниң философчу утказын тодарадып билири. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседери</p>
Аспас дизе, хая көрүнн			
Проза	Даржай А. А. «Оңгар»	3	<p>Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билири.</p> <p>Тоожуда ниити чуруттунган омур-хевирлер-биле ажылдаары. Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүртүнгенин сөзүглелге даянып тайылбырлаары.</p> <p>Маадырларның аажы-чаңыга үнелел кылып билири. Чогаалда «оңгар» чурумалын маадырның иштики сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаары. Литературлуг терминнер ажыглап, чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүле»</p>

			болгаш «ниитилел» деп билиишкиннерни сайгарып, тайылбырлап билири
	Даржай А. А. «Он рубль»	2	<p>Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыры. «Адалар болгаш уруглар» темазын чогаал база херек кырында амыдырал-биле холбап, улуглар болгаш уруглар темазын сайгарып билири.</p> <p>Кырган-ава Серинниң ооң оглу Мөнгүн-оолдун аразында хамаарылгазында чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билири. Аваның сагыш-сеткилиниң иштики байдалын (психологтуг) монолог дузазы-биле илереткенин сайгарып билири. Детальдарның (боттуг чүүлдерниң), албан бижиктериниң идеялиг утка-хөөнүн илередиринге чечен чугааның салдарлыын тодарадып билири.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири</p>
	Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел»	3	<p>Ф. Ш. Сеглеңмейниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренири. Чогаалдың идеялиг утка-хөөнүн болгаш тематиказын илередип билири.</p> <p>Социал-төөгү болгаш чүдүлге айтырыгларын сөзүглелге болгаш херек кырында амыдыралда байдалдарга даянып, тодаргай үелерде идеологтуг угланыышкыннар-биле холбаштыр сайгарып билири.</p> <p>Маадырларга ниити болгаш бот-тускайлаң үнелелди берип билири.</p> <p>Бедик билиг чедип алыр күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның окур-хевири сайгарып билири. Чогаалдың тургузуунун, дылының онзагайын тодаргайлап билири. Ном саңынга болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири</p>
Поэзия	Өлчей-оол М. К. «Үш чүве кара». «Үш чүве дошкун». «Үш чүве дудуу».	2	<p>Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередип билири, шүлүк чогаалының үштээн тывызык-шүлүктер деп хевири-биле ажылдап билири.</p> <p>Шүлүктү сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири</p>

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Распутин В.Г. «Дириг чорааш черле утпа»	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Шериг хүлээлгезиниң дугайында чугаага бодалын илередип, киржип билири
Поэзия	Мижит Э. Б. «Сүбедей»	4	Шүлүглелде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайын тайылбырлап билири. Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харыызын, Сүбедей болгаш Чиңгис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билири. Шүлүглелди сайгарып билири
	Даржай А. А. «Тыва дылым»	1	Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билири. «Шүлүк-тураскаадыг» деп билиишкинни тайылбырлап билири. Чогаалдың идеялиг угланышкынын лириктиг маадырның, ооң хамааты туруштуун сайгарып, илередип билири. «Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң утка-хөөнү-биле ажылдап билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири. Чогаалды сеткил-хайнышкынныг, шээжи-биле аянынг номчууру
Шупту:		68 ч.	

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Средняя общеобразовательная школа с. Эрги-Барлык»
Барун-Хемчикского кожууна Республики Тыва

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
учебного предмета «Родной (тувинский) язык»,
10 класс

с.Эрги-Барлык 2023 г

Тайылбыр бижик

5-11 класстарга тыва дыл программазын Тыва Республиканын ниити ооредилгезинин кол (долу эвес) школага тыва дыл талазы-биле куруне стандарттарынга дууштур тургускан.

Тыва дыл - Тыва Республиканын ундезин чонунун национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканын Конституциясында куруне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы уеде “тыва болгаш орус дылдарнын денге болгаш бот тускайлан сайзыраарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган” 2003 чылдын декабрь 31-де унген “Тыва республиканын дылдар дугайында” хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл куруненин болгаш тус черлернин эрге чагырга органнарынын дылы, официалдыг хоойлу-дурумнерни парлап ундурер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), толээлекчилер болгаш кууседикчи органнарже сонгулдаларнын дылы, официалдыг херектер эмгелээринин, суд чорудулгазынын база чагаалар дылы, массалыг медээдамчыдар чепсектер болгаш ооредилгенин, культуранын дээш оске-даа адырларнын дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустун торээн дылы янзы-буру медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хой талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларнын бодалын, сагыш-сеткилин илередир базалыг хулээлгелерин куусетпишаан, кижилернин бот-боттарынын аразында болгаш хой-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырар; тыва улустун бот-медерелин болгаш делегей коруушкунун хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлан онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларнын салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хун буруде чаартып чоруур. Тыва дыл - ог-буледе болгаш ооредилге системазында кижизидилгенин дылы; тыва улустун байлак аас чогаалынын болгаш чечен чогаалынын хой янзы жанрларын кадагалаар болагш дамчыдарынын дылы; оске эртемнерни шингээдип алырынга озек болбушаан, уругларны бугу талазы-биле сайзырадырынын аргазы; эртемде чаа ажыдыышкыннарны болгаш тоогу, уран чуул база культуранын хой ангы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарынын болгаш шинчилээринин дылы; орус болгаш бугу делегейнин чечен чогаалынын, ол ышкаш эртем ажылдарынын очулгазынын дылы.

10-11 класстарга тыва дыл эртемнин ооренир чуулдери

10-11 класстарга тыва дыл ооредиринин бо программазын республикада торээн дыл башкылаашкынынын ниити байдалын, 9 класс дооскан оореникчилернин билиглеринин, мергежилдеринин, чанчылдарынын деннелин сайгарып, оларнын шингээдип албайн турар темаларын колдады кирип, чамдык дуржулгалыг башкыларнын ооредилге номнарынын, тыва дыл программазынын авторларынын сумелеринге, саналдарынга даянып кылган.

Программаны (орфогафиядан оске темаларны) шушкак принцип езугаар тургускан.

10-гу класска “Фонетика”, “Лексика”, “Фразеология”, “Сос тургузуу болгаш сос чогаадылгазы”, “Морфология” деп темаларны катаптап системажыдар.

10-11 класстарга тыва дылды ооредиринин сорулгалары болгаш оореникчилернин билип алыр ужурлуг чуулдери:

- оореникчилернин 5-9 класстарга фонетика, графика, лексика, фразеология, сос чогаадылгазы, гамматика (Морфология, синтаксис), орфогафия, пунктуация, стилистика талазы-биле алган тодаргай билиглерин улам ханыладып, системажыдар;

- шын бижииринин (орфогафия) болгаш бижик демдектери салырынын (пунктуация чанчылдарын быжыглап системажыдар;

- оореникчилернин харылзаалыг чугаазын сайзырадырынын айтырыгларын улам делгемчидип, чедип алган мергежилдерин, чанчылдарын быжыглаар;
- оореникчилерге литературлуг дылдын нормаларын шингээттирер, оларнын сос курлавырын байыдар болгаш чугаа культуразын улам бедик чадаже кодурер;
- торээн дылынга ынак болгаш камныг болурунга кижизидер, оон байлаан шингээдип алырынга оореникчилерни хандыкшыдар;
- оларны билиглерни боттары чедип алырынче чуткулун деткип, ном болгаш билиглернин оске-даа ундезиннери-биле хууда ажылдап билиринге чанчыктырар;
- дыл материалын ажыглап, оореникчилернин мозу-шынар, куш-ажыл, экология болгаш эстетика талазы-биле кижизидилгезин боттандыраар.

Тыва дыл 10 класс

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Онаалга	Эрттирер хуну
1	Дыл дугайында билиг. Тыва дыл - турк дылдарнын бирээзи. Оске турк дылдарнын аразында тыва дылдын туружу. Тыва дылдын ниитилел хулээлгелери.	1	Конспектилээр	
2	Орхон-енисей бижии - турктернин огбелеринин бижии. Бижиктиг тураскаалдарнын шыгжаттынганы. Бижимел тураскаалдарнын хевирлери болгаш жанрлары.	1	Конспектилээр	
3	Амгы тыва дылдын ажыглаттынын турар хевирлеринин дугайында билиг. Тыва дылдын диалектилеринин болуктээшкини.	1	Конспектилээр	
4	Диктант	1	Дурумнерни катаптаар	
5	Частырыглар-биле ажыл. Лексика болгаш фразеология. Сос. Состун лексиктиг болгаш грамматиктиг уткалары. Состун дорт, доора, кожурген уткалары.	1	Мергежилге 17, 18	
6	Чангыс болгаш хой уткалыг сосстер. Сосстернин уткалыг харылзааларынын аайы-биле болуктери: омоним, синоним, антоним. Омонимнер, оларнын хевирлери.	1	Мергежилге 20, 22, 23	
7	Синонимнер, оларнын янзылары. Антонимнер.	1	Мергежилге 29, 33, 35	
8	Лексиканы тывылган угунун аайы-биле болуктээри. Ниити турк лексика. Улегерлээн лексика. Моол дылдан улегерлээн лексика. Орус дылдан болгаш орус дылды дамчыштыр улегерлээн сосстер.	1	Мергежилге 38, 40, 44	
9	Лексиканы ажыглалынын аайы-биле болуктээри. ховар	1	Мергежилге 48	

	ажыглалдын состери. Эргижирээн состер. Неологизмнер.			
10	Кызыгаарлыг ажыглалдын состери. Терминнер болгаш мергежил состери (профессионализмнер). Жаргонизмнер. Диалектизмнер.	1	Мергежилге 52, 53, 56	
11	Онзагай ажыглалдын состери: табу, эвфемизмнер. Тыва ономастика.	1	Мергежилге 59, 60, 64	
12	ЧСК.Эдертиг “Анчы”	1	Эдертигни доозар	
13	Фразеология. Тыва лексикография.	1	Мергежилге 67, 68	
14	Ажык уннернин аяннажылгазы (сингармонизм). Уннернин каттыжар ниити дурумнери. Ажык эвес уннернин сос иштинге домейлежири (ассимиляция)	1	Мергежилге 100, 106, 109	
15	Сос иштинге туржунун аайы-биле состернин оскерли бээри. Протеза. Эпентеза. Эпитеза. Графика. Алфавит.	1	Мергежилге 114, 118, 121	
16	Кадыг (ь), чымчак (ь) демдектерни хереглээри. Слог. Тыва дылда слогтарнын хевирлери. Ударение.	1	Мергежилге 127, 128, 129	
17	Хыналда ажыл “Фоетика”, “Фразеология”	1	Дурумнерни катаптаар	
18	Частырыглар-биле ажыл. Орфоэпия. Состу шын кожуреринин дуруму.	1	Мергежилге 132, 16	
19	Тыва ономастика	1	Чижектер тывар	
20	Сос тургузуу болгаш сос чогаадылгазы. Состернин уткалыг кезектери (морфемалар). Кожумактарнын вариантылыг болуру.	1	Мергежилге 146, 148	
21	Дос дугайында билиг.Хевир тургузар кожумактар. Оскертилге кожумактары.	1	Мергежилге 153,156, 159	
22	Хыналда диктант	1	Дурумнерни катаптаар	
23	Частырыглар-биле ажыл. Сос чогаадылгазы. Морфологтуг арга. Синтаксистиг арга. Хураангайлаашкын аргазы.	1	Мергежилге 161, 163, 167	

24	Грамматика. Морфология. Чугаа кезектери.	1	Хыналда айтырыгларга харыылаар, арын 100	
25	Чуве ады. Чуве адынын бичеледир-чассыдар хевирлери.	1	мергежилге 175	
26	Чуве адынын оскерлир хевирлери.	1	Мергежилге 181, 184	
27	Демдек ады. Сан ады.	1	Мергежилге 205, 211	
28	Кылыг созу. Кылыг созунун залогтары, видтери.	1	Мергежилге 228, 241	
29	Кылыг созу. Причастиелер. Деепричастиелер. Наклонениелер.	1	Айтырыгларга харыылаар, арын 105	
30	Наречие.	1	Мергежилге 309	
31	Ат орну.	1	Мергежилге 325	
32	Тест “Тускай чугаа кезектери”	1	Дурумнерни катаптаар	
33	Частырыглар-биле ажыл. Дузалал чугаа кезектери.	1	Мергежилге 360, 379	
34	Аян созу. Ниити катаптаашкын.	1		

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Средняя общеобразовательная школа с. Эрги-Барлык»
Барун-Хемчикского кожууна Республики Тыва

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
учебного предмета «Родной (тувинский) язык»,
11 класс

с.Эрги-Барлык 2023 г

Тыва дыл 11 класс

№	Теманын ады	Онаалга	Эртгирер хуну
1	Кирилде кичээл.	Номчуур	
2	Орфография (Шын бижилге). Шын бижилгенин берге таварылгалары	Мергежилге 3	
3	Сос каттыжышышкыны	Мергежилге 4	
4	Ок-биле адаар ажык уннерлиг состер	Мергежилге 11	
5	Й уннуг ужуктерлиг состер	Мергежилге 18	
6	Тыва орфографиянын ундезиннери	Мергежилге 31 (3)	
7	Дефистеп бижиир нарын состер	Домактар чогаадыр	
8	Хыналда диктант	Дурумнерни катаптаар	
9	Синтаксис болгаш пунктуация	Номчуур, кыска конспект кылыр	
10	Сос каттыжышышкыны	Таблицаны долдуураар	
11	Бодуун домак	Мергежилге 37	
12	Домактын чугула кежигуннери	Домактар сайгарылгазы	
13	Кол сос	Мергежилге 39	
14	Соглекчи	Мергежилге 43	
15	Домактын ийиги черге кежигуннери	Домактар сайгарылгазы	
16	Немелде	Домактар чогаадыр	
17	Тодарадылга	Мергежилге 44	
18	Байдал	Мергежилге 46	
19	Бодуун домактарнын янзылары	Домактар сайгарылгазы	
20	Диктант	Дурумнерни катаптаар	
21	Частырыглар-биле ажыл. Нарынчыттырган домактар	Дурумнерни катаптаар. Домактар чогаадыр	
22	Нарын домак	Домактар чогаадыр	
23	Чагырышпаан нарын домак	Мергежилге 72	
24	Чагырышкан нарын домак	Домактар сайгарылгазы	
25	Нарын синтаксистиг конструкция	Мергежилге 90	
26	Оске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар	Домактар чогаадыр	
27	Пунктуация	Мергежилге 95	
28	Созуглел. Созуглел дугайында билиг	Мергежилге 96	
29	Абзац	Мергежилге 99	
30	Бижимел чугаанын янзылары	Мергежилге 105	
31	Чугаанын стильдери	Билдириишкин, хол ужуу, тайылбыр бижиир	
32	Хыналда ажыл	Дурумнерни ооренир	
33	Частырыглар-биле ажыл. Созуглел-биле ажыл	Созуглел “Уер”	
34	Туннел катаптаашкын	Дурумнерни катаптаар	